

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่องศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการผลิตของชุมชนปกาสัย หมู่บ้านแม่ยางसान หมู่ที่ 8 ตำบลท่าผา อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ ในครั้งนี้ได้นำหลักแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาใช้ประกอบการศึกษาดังนี้

2.1 แนวคิด ทฤษฎีที่ใช้ในงานวิจัย

- 2.1.1 แนวคิดเกี่ยวกับศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
- 2.1.2 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
- 2.1.3 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้าน
- 2.1.4 แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้ในชุมชน
- 2.1.5 แนวคิดเกี่ยวกับการใช้เครือข่าย
- 2.1.6 แนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วม

2.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.3 กรอบแนวคิดในการวิจัย

2.1 แนวคิด ทฤษฎี ที่ใช้ในงานวิจัย

2.1.1 แนวคิดเกี่ยวกับศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

จากการที่ชุมชนท้องถิ่นมีการดำรงชีพที่พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในชุมชน ความอยู่รอดของชุมชนจึงขึ้นกับความยั่งยืนของธรรมชาติที่จะยังประโยชน์ให้ชุมชน ดังนั้นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ จะต้องดำเนินไปอย่างมีดุลยภาพกับการดูแลรักษาให้ทรัพยากรธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์ตลอดไป ซึ่งผู้ที่จะดูแลรักษาได้ดีที่สุดคือ ชุมชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นั้นๆ หากมองถึงการพัฒนาในระยะยาวประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการพัฒนามากขึ้น ทั้งในแง่ของการตัดสินใจและดำเนินการ เพราะประชาชนเป็นผู้เป็นผู้ประสบกับปัญหานั้นๆ เอง ย่อมจะรู้ความต้องการของตนเอง แม้จากการพัฒนาที่ผ่านมาชาวบ้านส่วนใหญ่ได้สูญเสียศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นของตน แต่ชาวบ้านบางส่วนได้พยายามฟื้นฟูและพัฒนา

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในรูปแบบต่างๆ โดยไม่รอการสนับสนุนจากรัฐเพียงอย่างเดียว มีการผสมผสานแนวคิดและความรู้ดั้งเดิมบวกกับแนวคิดและความรู้ใหม่ มีการก่อตั้งกลุ่มหรือองค์กรทางสังคมในรูปแบบใหม่ เช่น การจัดตั้งกลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชน กลุ่มอนุรักษ์แม่น้ำลำคลอง หรือการใช้พลังทางวัฒนธรรม การพลิกฟื้นระบบคุณค่าต่อธรรมชาติ เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ ความพยายามเหล่านี้เกิดขึ้นในหลายพื้นที่ ก่อตัวผสานเป็นเครือข่ายทั้งระดับจังหวัด ภูมิภาค และระดับประเทศ ซึ่งเป็นกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (Social Movement) ที่เข้มแข็งมากยิ่งขึ้น (กฤษณา บุญชัย, 2540) การก่อตัวเป็นเครือข่ายต่างๆ โดยมีแนวร่วมจากองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการบางส่วน เพื่อพยายามผลักดันให้รัฐและสาธารณะ ได้ตระหนักถึงความสำคัญในการร่วมมือกับชุมชนท้องถิ่น ในการพัฒนาองค์ความรู้ ภูมิปัญญา และศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้เข้มแข็งมากยิ่งขึ้น

ศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติส่วนใหญ่มักเกิดขึ้นมาจากกลุ่มผู้นำชุมชน กลุ่มเครือข่าย กลุ่มวัฒนธรรมในหมู่บ้าน ที่มาร่วมกันต่อต้านการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติจากภายนอกที่มาจากทิศทางการพัฒนาสมัยใหม่ ทำให้เกิดกระแสทุนนิยมและบริโภคนิยมที่มองเห็นทรัพยากรเป็นสินค้า โดยอาศัยกลไกของรัฐที่รวบอำนาจการจัดการทรัพยากรเอาไว้ที่ส่วนกลาง ปฏิเสธสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนดั้งเดิมหลายชุมชนได้รับผลกระทบจากกระแสทุนนิยมอย่างหนัก บางชุมชนได้มีการปรับตัวต่อสู้กับกระแสการพัฒนาโดยใช้พลังชุมชนที่เกิดจากการรวมตัวเป็นกลุ่มองค์กร หรือเครือข่ายองค์กรชุมชน ที่พยายามรักษาสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนเองมีกระบวนการในการแก้ไขปัญหา ซึ่งต้องอาศัยศักยภาพ การเรียนรู้ ความสามารถที่ตนเองมีอยู่ โดยริเริ่มค้นหาปัญหาสาเหตุของปัญหาต่างๆ และแสวงหาแนวทางแก้ไข โดยผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยน พูดคุย เสวนา และทำกิจกรรมซ้ำแล้วซ้ำเล่าเพื่อหาทางออกอย่างเป็นรูปธรรม เริ่มจากการแก้ปัญหาในระดับชุมชนแล้วขยายไปยังการแก้ปัญหาระหว่างชุมชน โดยชาวบ้านมีกรอบแนวคิดพื้นฐานอยู่ที่การเกื้อกูลกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของภูมิปัญญา ความสามารถ และศักยภาพของชาวบ้านในการกำหนดกฎเกณฑ์การจัดการทรัพยากรอย่างสมดุลทั้งในด้านการใช้สอยและการอนุรักษ์ ที่ได้มีการสั่งสมภูมิปัญญาองค์ความรู้จากการสั่งสมมาเป็นเวลาหลายร้อยปี (สหัชญา วิเศษ, 2540)

มีผู้ทำการศึกษาเกี่ยวกับศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ รวมทั้งได้เสนอแนะแนวคิดและทัศนะเกี่ยวกับศักยภาพของชุมชนในหลายๆ ด้าน เช่น ศักยภาพด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ศักยภาพด้านการรวมกลุ่ม ศักยภาพด้านการสร้างและเชื่อมโยงเครือข่ายเข้าด้วยกัน ศักยภาพในการจัดการทรัพยากรด้านต่างๆ นี้ เมื่อนำมาหล่อหลอมรวมกันแล้วนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ เกิดผลดีต่อชุมชนในเรื่องต่างๆ เช่น การพัฒนาชุมชน การแก้ไข

ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน ตลอดจนชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้ด้วยพลังอำนาจ ภูมิปัญญา และความสามารถที่ชุมชนนำมาใช้ในการช่วยเหลือตนเองได้นั้น ถือได้ว่าเป็นศักยภาพของชุมชนเองทั้งสิ้น

สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ (2533) ได้ให้ความหมายศักยภาพชุมชนว่าหมายถึง ชีตความสามารถใน อันที่จะตอบสนองความต้องการและแก้ไขปัญหาของคนส่วนใหญ่ในชุมชน รวมทั้งความสามารถของชุมชนในการประสานความร่วมมือในการดำเนินงานกับคนภายในชุมชน ขณะเดียวกันก็ดำเนินการแก้ไขปัญหาที่มาจากภายนอกชุมชนด้วย ทั้งนี้ด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อความปกติสุขในการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน องค์ประกอบที่ทำให้ชุมชนเกิดเกิดศักยภาพในการดำเนินการใดๆ นั้น ได้แก่ โครงสร้างประชากร ระบบเครือญาติ ทรัพยากรธรรมชาติ ระบบนิเวศ โครงสร้างอำนาจและระบบการปกครอง อาชีพและระบบการผลิต ปัจจัยในการผลิตและระบบความเชื่อ

เอนก นาคะบุตร (2536) กล่าวถึงศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยสรุปจากทัศนะของบุคคลผู้มีประสบการณ์กับชุมชนว่า ศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เกิดขึ้น โดยการใช้ปัญญาของชาวบ้านที่มีลักษณะเป็น “ปัญญาชน” และด้วยการประยุกต์ความรู้และเทคโนโลยีดั้งเดิมจากภูมิปัญญาท้องถิ่น และการจัดปรับองค์กรชุมชนและเครือข่ายในรูปแบบต่างๆ ตลอดจนด้วยการใช้ข้อมูลข่าวสารการวิเคราะห์ที่สอดคล้องกัน ชาวบ้านเหล่านี้เป็นผู้มีบทบาทสำคัญ และเป็นองค์กรที่สำคัญในการตั้งกฎเกณฑ์กำหนดข้อห้าม บทลงโทษ แบ่งบทบาทควบคุมการใช้และพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติดิน น้ำ ป่า และจัดระบบการเกษตรต่างๆ ได้อย่างสอดคล้องต่อปัญหาและความต้องการของชุมชน และสอดคล้องต่อการจัดการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสมดุลของระบบนิเวศ นอกจากนี้ยังสรุปบทเรียนของชุมชนที่มีความเข้มแข็งและความสามารถจัดการทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ของชุมชนได้ว่า มีองค์ประกอบของศักยภาพที่สำคัญ 3 ประการคือ

1. ภูมิปัญญาและความรู้ที่สืบสานและประยุกต์ได้สอดคล้องต่อการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก
2. องค์กรชุมชนและกลุ่มผู้นำที่มีคุณธรรมและภูมิปัญญา
3. เวทีการเรียนรู้และกระบวนการเรียนรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลง และการบูรณาการจากภายนอก

ในประเด็นเดียวกัน เอนก นาคะบุตร (2533) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับศักยภาพชุมชนว่าสิ่งหนึ่งที่จะช่วยสนับสนุนศักยภาพในชุมชนให้เกิดขึ้นได้คือ เครือข่ายการเรียนรู้ในชุมชน ทั้งนี้โดยกล่าวว่า รัฐพึงสนับสนุนการจัดการศึกษาในชุมชน โดยเป็นการศึกษาให้ชาวบ้านได้พัฒนา

ตนเองให้มีศักยภาพในการแก้ปัญหาและการดำเนินชีวิตในชนบทยิ่งขึ้นด้วยตัวของเขาเอง โดยให้ชาวบ้านจัดการศึกษาเอง แล้วเราเป็นผู้สนับสนุนส่งเสริมให้การศึกษาของชาวบ้านเข้มแข็งและขยายตัวขึ้นเพื่อตัวของเขาเองเป็นสำคัญ ซึ่งจะทำให้การจัดกิจกรรมการศึกษาในชุมชนพัฒนาไปสู่ระบบที่ยั่งยืน สอดคล้องกับความต้องการตามความจำเป็นของชุมชน

นอกจากนี้ เอนก นาคะบุตร (อ้างแล้ว) ยังได้ศึกษาศักยภาพชุมชนในการแก้ปัญหาของตนเองได้ โดยสรุปผลการศึกษาว่า ประชาชนมีบทบาทจัดการตนเองในเรื่องของการแก้ปัญหาการจัดการเรียนรู้ หาทางออกในเชิงดินร่นทั้งประสบความสำเร็จและความล้มเหลวมากมาย ทั้งในด้านความรู้ ทักษะ และทัศนคติ ดังนี้คือ

1. ในด้านความรู้พบว่าชุมชนชนบทมีการสะสมและสืบทอดความรู้ความสามารถตอบปัญหา และการดำเนินชีวิตของชาวบ้านได้ในระดับหนึ่ง บางหมู่บ้านมีการผลิต คิดค้น ประยุกต์ความรู้ทางการเกษตรร่วมกัน ความรู้ที่ได้มาจากข้างนอกมีการลองผิดลองถูกตลอดเวลา ในหมู่บ้านชาวบ้าน ปัญญาชนชาวบ้าน นักเทคนิคพื้นบ้านในหมู่บ้านและหมู่บ้านอาวุโส

2. การเปลี่ยนทัศนคติของชาวบ้านหลายกรณีพบว่าสามารถทำผ่านผู้นำชาวบ้าน ที่มีบารมีที่ชุมชนเชื่อถือและศรัทธา

แนวความคิดเกี่ยวกับศักยภาพชุมชนของฉลาดชาย รมิตานนท์, สันจิตา กาญจนพันธ์ุ และอานันท์ กาญจนพันธ์ุ (2536) ได้อธิบายถึงศักยภาพชุมชนในการปรับตัวเพื่อแก้ปัญหาความขัดแย้งในเรื่องทรัพยากรธรรมชาติพบว่า ในปัจจุบันเมื่อชุมชนต้องเผชิญกับปัญหาในยุคของการแย่งชิงทรัพยากรซึ่งทวีความซับซ้อนและรุนแรงมากขึ้นพบว่า ประเพณีท้องถิ่นมีข้อจำกัดในการแก้ปัญหาที่ภายนอกชุมชน แต่ชาวบ้านแสดงศักยภาพในการปรับตัวเพื่อแก้ปัญหา โดยการคิดค้นแนวทางในการแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งที่หลากหลายและได้ผสมผสานวิธีการต่างๆ ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ทั้งการช่วยตัวเองและการประสานกับองค์กรภายนอก ซึ่งสามารถสรุปแนวทางการแก้ปัญหาออกได้ 6 รูปแบบใหญ่ๆ ดังนี้

1. การปรับใช้ประเพณีและการเจรจาตกลงที่ไม่เป็นทางการ เช่น การจับกุมผู้ละเมิดทรัพยากรและปรับใหม่ ซึ่งมีความยืดหยุ่นเพราะชุมชนสามารถตัดสินใจได้ด้วยตัวเอง

2. การรวมตัวกันเคลื่อนไหวคัดค้านและต่อต้าน มักจะใช้กับกรณีความขัดแย้งที่มาจากภายนอก หรือการบังคับใช้กฎหมายของรัฐที่ชาวบ้านเห็นว่าไม่เป็นธรรม

3. การสร้างเครือข่ายองค์กรชาวบ้านภายในท้องถิ่น หรือภายในลุ่มน้ำเดียวกัน เพื่อวางกฎเกณฑ์ และวางแผนในการจัดการทรัพยากรระหว่างชุมชน โดยผ่านองค์กรท้องถิ่นต่างๆ เช่น สภาตำบล คณะกรรมการจัดการลุ่มน้ำ และเครือข่ายของระบบเหมืองฝาย เป็นต้น หรือเพื่อ

เพิ่มอำนาจการต่อรองกับรัฐ และเสริมสร้างองค์กรชุมชนให้เข้มแข็ง เพื่อยอมรับให้องค์กรชุมชนมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรตามกฎหมาย

4. การประสานงานกับรัฐ เป็นการสร้างความชอบธรรมให้กับการจัดการแก้ปัญหาเพื่อให้รัฐรับรองข้อตกลงของชุมชน และเพื่อคานอำนาจผู้มีอิทธิพลที่ละเมิดทรัพยากรของชุมชนโดยมีวิธีดำเนินการหลายอย่าง เช่น การแจ้งให้เจ้าหน้าที่เข้ามาร่วมรับรู้และแก้ปัญหา การร้องเรียนเจ้าหน้าที่ในกรณีที่หน่วยงานของรัฐมาละเมิดสิทธิการใช้ทรัพยากรของชุมชน เป็นต้น

5. การต่อรองกับรัฐ เพื่อให้รองรับสิทธิชุมชนในการทรัพยากรตามกฎหมายซึ่งจะเพิ่มศักยภาพให้กับชุมชนในการแก้ปัญหาข้อขัดแย้งกับภายนอกได้ดีขึ้น โดยการปรับใช้ประเพณีและการปฏิบัติที่ไม่เป็นทางการให้เป็นทางการมากขึ้น เช่น การแต่งตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนอย่างเป็นทางการ มีการกำหนดกฎเกณฑ์ท้องถิ่นให้เป็นลายลักษณ์อักษร

6. การประสานกับหน่วยงานภายนอกต่างๆ เช่น นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชนและสื่อมวลชนต่างๆ เพื่อเพิ่มศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการต่อรองกับรัฐและผู้มีอิทธิพลที่มีปัญหาในการแย่งชิงทรัพยากรกับชุมชน นอกจากนี้ยังเป็นช่องทางในการแลกเปลี่ยนประสบการณ์และการเรียนรู้กับองค์กรภายนอกต่างๆ

กล่าวโดยสรุปแล้ว ศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ คือ ความสามารถในการที่แก้ไขปัญหาเรื่องทรัพยากรดิน น้ำ ป่าไม้ ซึ่งเป็นปัญหาของคนส่วนใหญ่ในชุมชน รวมถึงการประสานงาน และให้ความร่วมมือของคนทั้งจากภายในและภายนอกชุมชน ซึ่งในการศึกษาศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการผลิตของชุมชนปกาสัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้นำแนวคิดศักยภาพชุมชนมาใช้ประกอบการศึกษา เพราะเชื่อว่าชุมชนนั้น มีศักยภาพในตัวเอง และมีความสามารถในการพัฒนาศักยภาพนั้นให้สูงขึ้นได้ หากได้รับการสนับสนุนให้ถูกทาง

2.1.2 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

แนวคิดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของรัฐโดยถือว่าทรัพยากรธรรมชาติเป็นของรัฐ ทำให้มีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติมีลักษณะรวมศูนย์เป็นผลทำให้ทรัพยากรต่างๆ ถูกทำลายอย่างรวดเร็วในช่วงเวลาที่ผ่านมา โดยเอนก นากะบุตร (อ้างแล้ว) ได้วิเคราะห์สาเหตุของปัญหาสิ่งแวดล้อมถูกทำลายว่าเกิดจากการวางแผนที่ไม่ถูกต้องและเหมาะสม โดยส่วนใหญ่อาศัยการวางแผนในรูปแบบจากเบื้องบนลงสู่เบื้องล่างทำให้ไม่มีข้อมูลที่เพียงพอ และได้เสนอทางออกว่าการแก้ปัญหาต้องให้ประชาชนมีส่วนร่วมทุกขั้นตอนของกระบวนการพัฒนา รวมทั้งกระบวนการในการตัดสินใจ เพราะชุมชนมีศักยภาพจากฐานวัฒนธรรมชุมชน และฐานการผลิตที่จะรักษาทรัพยากร ดิน น้ำ ป่าไม้ และระบบการเกษตรทางเลือกให้ยั่งยืนอยู่ได้ โดยมีชุมชนนั้นไม่ก่อ

ความเดือดร้อนให้ผู้อื่น นอกจากนี้ชุมชนยังมีองค์ประกอบภายในคือ มีความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวบ้านที่เอื้ออำนวย ชี้นำ และเป็นทางเลือกที่เหมาะสมกับสภาวะท้องถิ่น และเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงของภายนอกที่กระทบความรู้ ภูมิปัญญา ตลอดจนระบบคุณค่าเหล่านี้ได้รับการประยุกต์ การสืบสาน ต่อเนื่องโดยคนภายในชุมชนด้วยการเรียนรู้หลายรูปแบบ หลายลักษณะ โดยผ่านทางจารีตประเพณี พิธีกรรม ตัวบุคคลซึ่งปฏิบัติซ้ำแล้วซ้ำเล่า ตลอดจนการคิดค้นและประยุกต์กับความรู้ที่ได้จากภายนอก การลองผิดลองถูกอยู่ตลอดเวลาในหมู่ผู้นำชาวบ้าน ปัญญาชนชาวบ้าน นักเทคนิคพื้นบ้าน ในหมู่ผู้นำอาวุโส และเครือข่ายของกลุ่มบุคคล รวมทั้งองค์กรชุมชนในรูปแบบต่างๆ โดยเครือข่ายขององค์กรชุมชนมีบทบาทในด้านการพัฒนา ด้านพิทักษ์ปกป้องด้านการขยายแนวร่วมสู่เครือข่าย ภูคหลาน และเพื่อนบ้าน

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการดำรงชีวิตในความเป็นจริงนั้น ไม่สามารถแยกทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรวัฒนธรรมออกจากกันได้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ อ้างในชานนท์ คำทอง, 2537) เพราะเป็นเรื่องอันหนึ่งอันเดียวกัน สำหรับการจัดการทรัพยากรธรรมชาตินั้นควรจะให้มีการจัดการในการใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์มากที่สุด ลงทุนน้อยแต่มีประสิทธิภาพให้ทุกคนได้ใช้มากที่สุด รวมทั้งการจัดการทรัพยากรให้มีการใช้อย่างยั่งยืน (Sustainable) และมีการเปิดโอกาสให้คนทั้งหมดได้มีโอกาสเข้าไปใช้ที่ดิน ป่าและน้ำ ในลักษณะการใช้ร่วมกัน มีกฎเกณฑ์ในการใช้ทรัพยากรที่กระจายได้อย่างทั่วถึง ซึ่งเสนห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ (2536) ได้ศึกษากรณีป่าชุมชนในภาคเหนือตอนบนพบว่า ป่าชุมชน 153 แห่ง มีสภาพป่าสมบูรณ์ 16 แห่ง และมีคณะกรรมการหมู่บ้านดูแล 89 แห่ง ซึ่งถือได้ว่าเป็นทางเลือกหนึ่งในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และพบอีกว่าเงื่อนไขของการอนุรักษ์ป่าของชาวบ้านขึ้นอยู่กับปัจจัย 2 ประการคือ

1. การยอมรับสิทธิของชาวบ้านในการจัดการทรัพยากร
2. ความมั่นคงในที่ดินและการเพิ่มประสิทธิภาพทางการผลิตเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิต

ทั้งนี้เพื่อให้มั่นใจว่าดอกผลในการดูแลป่าชุมชนจะตกไปถึงชาวบ้านเองในที่สุด

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง และคณะ (2534) ซึ่งให้เห็นว่าองค์กรท้องถิ่นเป็นเงื่อนไขสำคัญอีกประการหนึ่ง ที่มีบทบาทในการแปรความรู้สึกละเป็นชุมชนให้มีพลังขึ้นมาสำหรับทำหน้าที่รักษาและจัดการการใช้ป่า ซึ่งต่างจากการรักษาตามประเพณีปราศจากองค์กรและไม่มี การต่อสู้กับคนภายนอกจะค่อยๆ เสื่อมคลายลงไปองค์กรท้องถิ่นที่รักษาป่าได้อย่างเข้มแข็งมีหลายรูปแบบในกรณีของป่าบ้านทุ่งยาวอาศัยกลุ่มเหมืองฝายเป็นองค์กรนำ ขณะที่ตำบลศิลาแลงผู้นำท้องถิ่นเป็นกำนันใช้สภาพตำบลเป็นแกนนำ และสำหรับกรณีตำบลศรีด้อยนั้น คณะสงฆ์ประจำตำบลเป็นหัวแรงองค์กรทั้งสามนับว่ามีบทบาทมากต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนภาคเหนือ

ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2538) ได้ศึกษาหมู่บ้านกับศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติกรณีศึกษาการจัดการลุ่มน้ำชุมชนภายใต้ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในภาคเหนือ ซึ่งให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนหมู่บ้าน สามารถจัดการทรัพยากรที่เป็นของส่วนรวมเช่นทรัพยากรน้ำได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยสมาชิกทุกคนสามารถใช้ประโยชน์ร่วมกันและควบคุมอัตราการใช้ให้เหมาะสมกับขีดความสามารถของระบบนิเวศ ทั้งนี้สถาบันหมู่บ้านเป็นกลไกในการจัดการดูแลโดยอยู่บนพื้นฐานของความยั่งยืนของระบบทรัพยากรและความมั่นคงของวิถีชีวิตชุมชน และได้เสนอแนะให้รัฐควรรับรองสิทธิของชุมชนที่มีการจัดการลุ่มน้ำอย่างยั่งยืน โดยการออกกฎหมายรับรองสิทธิการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น รวมทั้งมีการกระจายอำนาจสู่ชุมชนท้องถิ่น

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2539) ได้ให้แนวคิดในการจัดการทรัพยากรว่า ประกอบด้วยสิ่งสำคัญ 4 อย่างคือ

1. การจัดการทรัพยากรที่มีประสิทธิภาพ หมายถึง การจัดการให้มากขึ้นหรือมีประสิทธิภาพ ไม่ได้แปลว่าไม่ใช้แต่ใช้ได้มากที่สุดโดยลงทุนน้อยที่สุด เสี่ยงหรือต้นทุนน้อยที่สุด อันนี้คือหัวใจของการจัดการทรัพยากร ตัวอย่างเช่น การกระจายน้ำด้วยระบบเหมืองฝายมิใช่เพียงการกั้นน้ำหรือยกระดับน้ำแล้วปล่อยให้ไหลไปตามเหมืองสู่ท้องนา แต่ถ้าวิเคราะห์ให้ละเอียดพบว่า มีความคิดความเข้าใจในการที่จะทำให้น้ำกระจายไปยังดินที่กว้างที่สุดที่จะเป็นไปได้โดยธรรมชาติ
2. ให้ทุกคนได้ใช้มากที่สุด ถ้าการจัดการทรัพยากรทำให้คนเพียงไม่กี่คนได้ใช้แต่คนส่วนใหญ่ไม่ได้ใช้ นั่นไม่ใช่การจัดการทรัพยากรที่เป็นเป้าหมายของการจัดการด้วยภูมิปัญญาเหตุผลที่จะทำให้นักจำนวนมากได้ใช้ทรัพยากรร่วมกันมีหลายอย่าง เพราะวิธีการผลิตในสมัยโบราณเป็นมาอย่างนี้ หรือเป็นเพราะว่าคนสมัยก่อนนี้มีความแตกต่างกันในฐานะทางเศรษฐกิจไม่มากนัก เป้าหมายหลักในการจัดการทรัพยากรที่เราพบในเขตต่างๆ ก็คือ ทุกคนได้ใช้ทรัพยากรร่วมกัน
3. มีการใช้อย่างยั่งยืน การจัดการทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพหรือทุกคนมีโอกาสใช้ แต่ถ้าใช้ไปแล้วหมดเปลืองไป สิ้นเปลืองไป โดยที่ไม่งอกเงยกลับขึ้นมาใหม่ ก็ไม่ใช่หัวใจของการจัดการทรัพยากรด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่น เพราะฉะนั้นเป้าหมายหลักอันหนึ่งก็คือต้องสามารถใช้ได้อย่างยั่งยืน
4. เปิดโอกาสให้คนส่วนใหญ่ได้เข้าไปใช้ทรัพยากร เช่น ภาคอีสานมีการแบ่งใช้ที่ดินอย่างชัดเจนคือ ที่ลุ่มเป็นนา ถิ่นดอนโดยครัวเรือน คนสามารถถือครองเป็นกรรมสิทธิ์ได้ ถัดจากที่ลุ่มเป็นที่ดินที่คนสามารถไปปลูกหม่อน ฯลฯ ที่ไม่ใช่พืชถาวร ไคร่ที่ขึ้นไปก่อนก็สามารถใช้ที่ดินนั้นในฤดูเพาะปลูกได้ แต่ไม่มีสิทธิ์จะเอาเป็นของตัวเอง เพราะที่นั่นคือป่า ทุกคนมีสิทธิ์ใช้ร่วมกัน

นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ให้แนวคิดเพิ่มเติมไว้ว่า ในชีวิตจริงของคนเรามักจะใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรไปพร้อมๆ กับเรื่องอื่นในชีวิตประจำวัน อันเป็นเงื่อนไขสำคัญในการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ในการใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากร ชาวบ้านใช้อยู่ 3 เรื่องใหญ่ๆ คือ

1. ใช้ภูมิปัญญาโดยผ่านกฎเกณฑ์หรือองค์การที่ชัดเจนตายตัว เช่น บทเรียนจากเหมืองฝายในภาคเหนือบางแห่ง มีการเขียนลงในโบราณตั้งแต่โบราณคล้ายกับการทำสัญญา เขียนอย่างชัดเจนว่าใครต้องทำอะไรบ้างในการรักษาเหมืองฝาย ถึงแม้ว่าจะไม่มีการเขียนเป็นลายอักษรก็อาจออกมาในรูปของประเพณี กฎ ที่ทำต่อกันมาอย่างไม่มีใครเถียงได้

2. พิธีกรรม ความเชื่อ มารองรับภูมิปัญญา เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำ เป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรม ความเชื่อที่ใช้ภูมิปัญญามารักษาทรัพยากร

3. การมอบหน้าที่ให้แก่สิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัว

1) มอบหน้าที่ในชีวิตประจำวัน เช่น ข้าวทำหน้าที่อะไร ต้นไม้แต่ละต้นในป่าทำหน้าที่ประโยชน์ใช้สอยได้หมด

2) หน้าที่เชิงจักรวาล เช่น การเคาะต้นไม้เมื่อเกิดจันทรคราสขึ้น เพื่อขับไล่เงารามู พบได้ว่าพระจันทร์สัมพันธ์กับชีวิตเรา มีกฎเกณฑ์การปฏิบัติ มีหน้าที่ที่เราต้องทำร่วมกันและทำร่วมกันในแง่จักรวาล

3) หน้าที่ในเชิงประวัติศาสตร์ ในภูมิปัญญาชาวบ้านมีหลายอย่างที่มีหน้าที่ของการทรงจำ ไม่ว่าจะเป็นจริงหรือเท็จ คือความทรงจำร่วมกันของคนในชุมชน

4) หน้าที่ทางอุดมการณ์ เช่น ต้นไม้มีหน้าที่เป็นที่สิงสถิตย์ของนางไม้หรือผีป่าที่มีหน้าที่ปกป้องรักษา

สรุปได้ว่า การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างใดอย่างหนึ่งให้ยั่งยืนนั้น จำเป็นจะต้องคำนึงถึงทรัพยากรอื่นในเวลาเดียวกันด้วย และจำเป็นต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจในธรรมชาติและการนำเอาวิทยาต่างๆ มาช่วยในการจัดการทรัพยากรให้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ด้วยการปรับประยุกต์ผสมผสานกันระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นกับภูมิปัญญาใหม่ หรือวิทยาการสมัยใหม่ เพื่อให้ทรัพยากรธรรมชาติสามารถอำนวยประโยชน์แก่มนุษย์ให้มากและยาวนานที่สุด

2.1.3 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้าน

ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งในด้านการใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์ และการพัฒนาขององค์ความรู้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมของชุมชนที่พัฒนามาจากการปรับตัวในเข้ากับบริบทของสภาพแวดล้อมท้องถิ่น ซึ่งหัวใจของการดำรง

อยู่ของวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นที่มีความสอดคล้องกับระบบนิเวศก็คือ ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือ ภูมิปัญญาดั้งเดิม หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นระบบนิเวศ ความรู้ทางด้านเกษตร อาหาร สมุนไพร ความรู้ในแง่ของการจัดการที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์ และการอนุรักษ์

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536) กล่าวถึง กระบวนการเกิดภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งสามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

1. การเรียนรู้ กระบวนการเรียนรู้เกิดจากศักยภาพของชาวบ้านในการแสวงหาทางรอดต่อสภาพปัญหาที่รุนแรงอยู่ โดยมีผู้นำชาวบ้านที่มีความสามารถในการวิเคราะห์ คิดค้น ทดลอง และสรุปบทเรียนจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ผสมผสานกับความรู้และเทคโนโลยีจากภายนอก อาจกล่าวได้ว่าชุมชนมีความรู้ ความเข้าใจ สัมผัสถึงสภาพของชุมชนและได้ใช้ความรู้ สติปัญญา จนเกิดเป็นองค์ความรู้ที่กระทำสืบต่อกันมา

2. การสะสมความรู้ คือ ภูมิปัญญาเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นพร้อมๆ กับการเรียนรู้ การสะสมได้มาสองทาง คือ การสั่งสมด้วยตัวเองโดยเรียนรู้มาจากประสบการณ์ในชีวิต การอยู่ร่วมกันในสังคม อีกทางหนึ่งคือมีผู้ถ่ายทอดให้ในรูปของวัฒนธรรมประเพณีและวิถีชีวิต การดำรงชีวิต ความรู้จะถูกสะสมไว้ในตัวคนๆ หนึ่งเรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้าน และจะถูกถ่ายทอดจากบรรพบุรุษ ผ่านการลองผิดลองถูก และปรับให้ใช้ได้ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น และสอดคล้องกับระบบนิเวศ ภูมิปัญญาที่สั่งสมนี้สามารถนำไปใช้ในการปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติและดำรงเผ่าพันธุ์

3. การถ่ายทอดและการกระจายความรู้ หรือภูมิปัญญาจากรุ่นหนึ่งไปสู่รุ่นอีกรุ่นหนึ่ง โดยผ่านความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อเรื่องผีและการผลิต วิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกัน ไม่ได้มีการเขียนบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่มีผู้ที่ถ่ายทอดภูมิปัญญาเรียกว่าปราชญ์ชาวบ้าน ได้สืบสานภูมิปัญญาอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน

4. การปรับเปลี่ยนและการประยุกต์ใช้ความรู้ หรือภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ โดยมากจะเป็นการประยุกต์จากวัฒนธรรมส่วนที่มองไม่เห็นคือ การประยุกต์ตัวคุณค่าที่แฝงเร้น อยู่ภายในซึ่งต้องอาศัยความเข้าใจที่ละเอียดอ่อน เกิดจากภูมิปัญญาของชาวบ้านเองเป็นหลัก

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2535) ได้กล่าวถึงที่มาของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ว่าเป็นธรรมชาติของมนุษย์ทุกหมู่เหล่าที่หากได้ลงหลักปักฐานดำรงเผ่าพันธุ์อยู่ ณ ที่ใดเป็นเวลานานพอสมควร ผ่านร้อนผ่านหนาว ผ่านการทดสอบในการเป็นไปได้ในธรรมชาติและปัญหาต่างๆ โดยมนุษย์ด้วยกันเอง ย่อมจะต้องเรียนรู้ที่จะปรับตัวและสร้างสรรค์วัฒนธรรมของตนเองขึ้นมา และวัฒนธรรมนั้นเป็นไปไม่ได้ที่จะไร้ปัญญา ปรัชญาธรรม หรือที่เรียกว่า ภูมิปัญญา

ประเวศ วะสี (2536) ได้ให้ความหมายว่า ภูมิปัญญาเกิดจากการสะสมการเรียนรู้ เป็นระยะเวลายาวนาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันไปหมดในทุกสาขาวิชา ไม่แยกเป็นวิชาๆ แบบที่เรา เรียน ฉะนั้นวิชาที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจอาชีพและความเป็นอยู่ เกี่ยวกับการใช้จ่าย เกี่ยวกับการ ศึกษา วัฒนธรรม มักจะผสมผสานเชื่อมโยงกันหมด บางทีก็แยกกันไม่ออก

จารุวรรณ ธรรมวัตร (2531) กล่าวว่า ภูมิปัญญา หมายถึงแบบแผนการดำเนิน ชีวิตที่มีคุณค่าถึงความเฉลียวฉลาดของบุคคลและสังคมซึ่งได้สั่งสมและปฏิบัติสืบทอดมา ภูมิปัญญา จะเป็นทรัพยากรบุคคลหรือทรัพยากรความรู้ก็ได้ การศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านหมายถึงเอาทรัพยากร ความรู้ ทรัพยากรบุคคลที่มีอยู่ในท้องถิ่นแต่ละแห่ง ซึ่งอาจเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนหรือเอกลักษณ์ สากลที่หลากหลาย ถิ่นมีคล้ายกันก็ได้ ภูมิปัญญาพื้นบ้านในแต่ละท้องถิ่นเกิดจากการที่ชาวบ้านแสวง หาความรู้เพื่อเอาชนะอุปสรรคทางธรรมชาติทางสังคมที่จำเป็นในการดำรงชีวิต ภูมิปัญญาพื้นบ้าน จึงเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและวิถีชีวิตของชาวบ้าน เช่น การประกอบพิธีกรรมของชุมชน เป็นกิจกรรมที่ทำให้ผู้กระทำสบายใจ รู้สึกอบอุ่น ไม่โดดเดี่ยว ให้คุณค่าทางจิตใจและความรู้สึก ถือว่าเป็นพลังทางศีลธรรม ซึ่งโดยทั่วไปภูมิปัญญาพื้นบ้านเป็นรูปแบบการดำเนินชีวิตที่เรียบง่าย ไม่ซับซ้อน เป็นประโยชน์แก่คนทุกระดับ มีลักษณะเด่นคือสร้างสำนึกในหมู่คณะสูงทั้งในระดับ ครอบครัวและเครือญาติ

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2530) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่าเป็น สติ ปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ สะสม ถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนานของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งได้ ทำหน้าที่ชี้แนะว่าจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวรและกลมกลืนอยู่กับเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเอง ป่ากับเขาน้ำกับปลา ไฟกับนก ดินกับหญ้า สัตว์กับป่า พืชกับแมลง หรือธรรมชาติรอบตัวนั้นทำได้อย่างไร

เสรี พงศ์พิศ (2536) อธิบายว่า ในเรื่องของภูมิปัญญาได้แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ ลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิตเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการ เกิด แก่ เจ็บตาย คุณค่า และความหมายทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน ลักษณะเป็นรูปธรรม เป็นเรื่อง เกี่ยวกับเฉพาะด้านต่างๆ เช่น การทำมาหากิน หัตถกรรม ศิลปะดนตรี และอื่นๆ

ภูมิปัญญาเหล่านี้สะท้อนออกมาใน 3 ลักษณะที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกันคือ

1. ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดคือ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับโลก สิ่งแวดล้อม สัตว์ พืช และธรรมชาติ
 2. ความสัมพันธ์กับคนอื่นๆ ที่ร่วมกันในสังคมหรือชุมชน
 3. ความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ สิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้
- ทั้งหลาย ภูมิปัญญาในการดำรงชีวิตอย่างเป็นเอกภาพเหมือนสามมุมของรูปสามเหลี่ยม ภูมิปัญญา จึงเป็นรากฐานในการดำเนินชีวิต

ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น อาจแบ่งได้ออกเป็น 2 ระดับคือ สิ่งที่มีลักษณะเป็นรูปธรรม ตัวอย่างเช่น รูปแบบในกรรมวิธีในการเพาะปลูก ซึ่งอาจเรียกว่าเป็นเทคโนโลยีพื้นบ้าน ส่วนอีกด้านหนึ่งเป็นอุดมการณ์ที่คอยกำกับ หรือมีบทบาทสำคัญอยู่เบื้องหลังเทคโนโลยีนั้นๆ นั่นคือ อุดมการณ์ในการดำรงชีวิตของผู้คนนั่นเอง (ฉลาดชาย รมิตานนท์, อ่างแล้ว)

วิริทธิ์ ธรรมนารถสกุล (2542) กล่าวถึง ภูมิปัญญาว่าเป็นส่วนหนึ่งของทุนทางสังคม ซึ่งมองว่าคนในชุมชนมีความสามารถ มีสติปัญญา เป็นสิ่งที่ควรจะรักษาไว้หรือมีการพัฒนาให้ดียิ่งขึ้น และคนในท้องถิ่นต้องมีความตระหนักที่จะรักษา นอกจากนี้ระบบการศึกษาต้องมีการกระจายลงสู่ท้องถิ่นมากขึ้น เปิดโอกาสให้มีการเรียนรู้สองทาง คือ การเรียนรู้จากตนเองเป็นการเรียนรู้ภายในชุมชน หรือการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นมากขึ้น ควบคู่กับการเรียนรู้จากส่วนกลางเป็นการเรียนรู้ภายนอกชุมชนและนอกประเทศ หลักสูตรการศึกษาควรเป็นหลักสูตรที่สอดคล้องกับชุมชน เสริมปัญญา เสริมสร้างความคิดสร้างสรรค์ เสริมสร้างที่จะสามารถเรียนรู้ด้วยตนเอง สิ่งต่างๆ จะกลับมาเป็นทุนของสังคมต่อไป

ยศ สันตสมบัติ (2542) ได้กล่าวถึงธรรมชาติของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นสิ่งที่กลุ่มชนต่างๆ ได้สั่งสม สืบทอด และพัฒนา มาเป็นเวลานานร้อยนับพันปี เป็นองค์ความรู้ที่มีลักษณะใกล้เคียงกับองค์ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ในแง่ที่ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดจากการศึกษาเชิงประจักษ์ ผ่านการพิสูจน์ทดลอง การปรับปรุง และพัฒนาความคิดอย่างเป็นระบบ ภูมิปัญญาที่มีข้อแตกต่างจากวิทยาศาสตร์อย่างมีนัยสำคัญอยู่ 2 ประการคือ

ประการที่หนึ่ง ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะจำเพาะเจาะจงเฉพาะท้องถิ่น พื้นที่หรือระบบนิเวศใดระบบนิเวศหนึ่ง องค์ความรู้เกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างมนุษย์ สัตว์ พืช พลังตามธรรมชาติ ที่ดิน แหล่งน้ำ และลักษณะภูมิประเทศ โดยเฉพาะในอาณาบริเวณแห่งใดแห่งหนึ่งโดยเฉพาะด้วยเหตุนี้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงก่อร่างสร้างตัวขึ้นจากความเข้าใจอย่างชัดเจนในสัมพันธภาพของสรรพสิ่งและสรรพชีวิตต่างๆ ที่เกื้อเกิดการดำรงอยู่และแตกดับไปภายในระบบนิเวศชุดนั้น ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งนำไปสู่ความสามารถในการบริหารจัดการ ปรับแต่ง ใช้ประโยชน์ และพัฒนาทรัพยากรในระบบชุมชนนั้นอย่างยั่งยืน

ประการที่สอง ลักษณะจำเพาะของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวพันเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับมิติทางด้านสังคมและสิทธิของชุมชน กล่าวคือ จากมุมมองในด้านของภูมิปัญญาท้องถิ่นระบบทุกชุดประกอบขึ้นบนเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกลุ่มคน ครอบครัว เครือญาติ และชุมชนกับสิ่งมีชีวิตกลุ่มอื่นๆ ที่ดำรงอยู่ร่วมกันภายในระบบนิเวศท้องถิ่นชุดนั้น วิธีคิดเกี่ยวกับระบบนิเวศลักษณะเช่นนี้ ถูกนำเสนอในเรื่องเล่านิทานพื้นบ้านที่กล่าวถึงสัมพันธภาพระหว่างคน

กับสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ที่เชื่อมโยงกันทางสายเลือด การแต่งงาน หรือการเป็นพันธมิตรในรูปแบบต่างๆ ในยุคปัจจุบันอันเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว

กล่าวโดยสรุป ภูมิปัญญาพื้นบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นระบบความคิดและวิธีการแก้ปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ ทั้งในด้านสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและวัฒนธรรม แนวความคิดและวิธีการดังกล่าว เกิดจากการสังเกต การทดลอง ลองผิดลองถูก หรือใช้วิธีการอย่างอื่น จากประสบการณ์หลายๆ ครั้ง แล้วสรุปเป็นบทเรียนภายใต้กรอบความคิด ความเชื่อของบุคคล ในสังคม ระบบความคิดเป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านในลักษณะนามธรรม แสดงออกในเรื่องของความเชื่อ ความศรัทธา ความกลัว หรือแนวคิดอื่นๆ ที่ยึดมั่นร่วมกันเป็นอุดมการณ์ในการดำรงชีวิต อีกรูปแบบหนึ่งเป็นลักษณะของรูปธรรมที่แสดงออกมาเห็นได้ชัดเจน เช่น รูปแบบกรรมวิธีในลักษณะของภูมิปัญญาพื้นบ้านที่แสดงออกเป็นรูปธรรม ย่อมมีสิ่งที่เป็นนามธรรมสนับสนุนอยู่เบื้องหลัง ดังนั้นบุคคลจะแสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไรในการประกอบอาชีพ การดำรงชีวิต หรือพิธีกรรมต่างๆ ย่อมมีแนวคิดและความเชื่อเป็นผู้บงการอยู่เบื้องหลังพฤติกรรมนั้นๆ

2.1.4 แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้ในชุมชน

นักปราชญ์ทางการศึกษา John Dewey (1992) ได้ให้ความหมายของการศึกษาไว้ว่า การศึกษาหมายถึง ชีวิต (Education is life) และความเจริญงอกงาม (Education is growth) โดยจุดมุ่งหมายของการศึกษา คือ

1. ส่งเสริมให้แต่ละบุคคลเกิดความปรารถนาในการเรียนรู้
2. ส่งเสริมปัญญาความเฉลียวฉลาดให้สามารถใช้ชีวิตอยู่ในสังคมได้
3. ส่งเสริมความสามารถในการคิดให้สามารถแก้ปัญหาต่างๆ ได้
4. ส่งเสริมเสรีภาพของบุคคล เพื่อให้สามารถใช้พลังและศักยภาพของตนได้

อย่างเต็มที่

โดยมีจุดมุ่งหมายปลายทางของการศึกษา คือ การมีการศึกษามากขึ้นหรือมีความเจริญงอกงามและถือว่าการศึกษานี้เป็นภารกิจของสังคมเพื่อทำหน้าที่ถ่ายทอด ประยุกต์ และเสริมสร้าง เพื่อสร้างความเจริญก้าวหน้าให้แก่สังคม ซึ่งทุกคนที่เกิดมาและมีชีวิตอยู่ได้นั้นก็เพราะสามารถปรับตัวได้เข้ากับสิ่งแวดล้อม แต่ในการปรับตัวจะต้องมีการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้มีคุณภาพที่ดีขึ้น โดยต้องเรียนรู้เพิ่มเติมในสิ่งใหม่ที่มีลักษณะบูรณาการ

ในเรื่องการเรียนรู้ Carl Roger (อ้างใน ชูเกียรติ ลีสุวรรณ, 2535) ได้ให้ทัศนะไว้ดังนี้

1. มนุษย์มีศักยภาพตามธรรมชาติสำหรับการเรียนรู้
 2. การเรียนรู้จะเกิดขึ้นอย่างเป็นขั้นเป็นอันก็ต่อเมื่อ ผู้เรียนเห็นว่าสิ่งที่เรียนนั้นเหมาะสมกับเป้าหมายทางการเรียนของตน
 3. การเปลี่ยนแปลงในตัวผู้เรียนที่มีลักษณะเป็นการรुकล้ำมักจะได้รับ การต่อต้าน
 4. การรुकล้ำจากภายนอกเกิดขึ้นน้อยที่สุด การเรียนรู้จะได้รับการยอมรับมากขึ้น
 5. เมื่อผู้เรียนรู้สึกว่าการรुकล้ำเกิดขึ้นต่ำ ประสบการณ์ที่ได้รับจะมีการแยกแยะและยอมรับได้มากขึ้นและทำให้เกิดการเรียนรู้ได้ต่อไป
 6. การเรียนรู้อย่างเป็นเรื่องเป็นราว จะเกิดขึ้นโดยการกระทำ
 7. การเรียนรู้จะมีมากขึ้น เมื่อผู้เรียน ได้มีส่วนรับผิดชอบในกระบวนการเรียนรู้
 8. การเรียนรู้ที่ผู้เรียนได้ริเริ่มขึ้นเอง และผู้เรียนมีส่วนร่วมอย่างเบ็ดเสร็จทั้งในด้านความรู้สึกนึกคิดและสติปัญญา จะเป็นการเรียนรู้ที่ยั่งยืนถาวรที่สุด
 9. การเป็นตัวของตัวเอง การริเริ่ม และการพึ่งพาตนเองจะมีการพัฒนามากยิ่งขึ้น หากเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้วิจารณ์และประเมินตนเองเป็นหลัก โดยมี การประเมินจากผู้อื่นเป็น เรื่องรอง
 10. กระบวนการเรียนรู้ เป็นการเรียนรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมมากที่สุด ในยุคปัจจุบันซึ่งเป็นกระบวนการเปิดความคิดให้รับประสบการณ์ใหม่อย่างต่อเนื่อง และทำให้กระบวนการดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตที่เปลี่ยนแปลงตลอดไป
- กระบวนการที่บุคคลได้พยายามปรับพฤติกรรมของตนเพื่อให้เข้ากับสภาพแวดล้อมตามสถานการณ์ต่างๆ จนสามารถบรรลุเป้าหมายตามที่แต่ละบุคคลได้ตั้งเป้าหมายไว้ นั้น เพรสซี โรบินสัน และฮอร์รอก (Pressey, Robinson and Horrock อ้างใน อารี พันธมณี, 2534) ได้ให้ความหมายว่าเป็น การเรียนรู้ซึ่งแนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้กลุ่มทฤษฎีสถนาม (Cognitive or Field Theories) ได้อธิบายว่าการเรียนรู้ คือ การที่มนุษย์รวบรวมการรับรู้และแนวคิดต่างๆ เข้าเป็นระเบียบแบบแผนที่มีความหมาย ก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในลักษณะส่วนร่วมของเหตุการณ์และเกิดการหยั่งเห็นในการแก้ปัญหาและแนวคิดของกลุ่มทฤษฎีสถนามอธิบายว่าการเรียนรู้คือกระบวนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่ค่อนข้างถาวรอันเป็นผลมาจากการฝึกฝน หรือประสบการณ์ การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมนี้หมายรวมถึงการเปลี่ยนแปลงด้านความรู้ความเข้าใจ การเปลี่ยนแปลงด้านทักษะในการคิดการทำงาน รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงทัศนคติด้วย โดยสรุปแนวคิดจากทฤษฎีทั้งสองจะเห็นว่า การเรียนรู้ของคนในชุมชนต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้น หมายถึง การที่คนในชุมชนได้รับรู้รับทราบเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวกับสิ่งนั้นจำนวนมากพอ และสามารถรวบรวมสิ่งที่ได้รับรู้ทั้งหมดเข้ามาเป็นระเบียบระบบ ทำให้เกิดความเข้าใจต่อสิ่งนั้นอย่างถ่องแท้ เกิดการหยั่งเห็นในการ

แก้ปัญหา และมีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทั้งความรู้ความเข้าใจ การเรียนรู้จึงเป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยต่างๆ มากมาย เช่น ความพร้อมของบุคคล ความแตกต่างระหว่างบุคคล การฝึกหัด การเสริมแรง การจูงใจ สิ่งเร้า และการตอบสนอง เป็นต้น (สนธยา พลศรี, 2533)

นอกจากนั้นแล้ว หากจะพิจารณามิติของการเรียนรู้ตามหลักการสื่อสารความหมายแล้วสามารถจำแนกออกได้เป็น 2 มิติคือ มิติการเรียนรู้ระหว่างบุคคล และมิติการเรียนรู้ภายในบุคคลสามารถอธิบายได้คือ

1. มิติการเรียนรู้ระหว่างบุคคล หมายถึง การถ่ายทอดความรู้ ค่านิยม ความชำนาญในลักษณะข่าวสารข้อมูลระหว่างคนตั้งแต่สองคนขึ้นไป หรืออาจจะเป็นการถ่ายทอดข่าวสารข้อมูลดังกล่าวจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่งก็ได้ ซึ่งอาจจะเกิดขึ้นในลักษณะของการสื่อสารทางเดียวที่ผู้ให้ให้ข้อมูลแก่ผู้รับหรือผู้เรียน หรืออาจจะเกิดขึ้นในลักษณะของการสื่อสารสองทางที่มีการโต้ตอบข่าวสารข้อมูลเกี่ยวกับความรู้ที่เป็นประโยชน์ระหว่างบุคคลทั้งสองฝ่าย

2. สำหรับการเรียนรู้ภายในบุคคลนั้น เป็นการนำเอาข่าวสารข้อมูลหรือความรู้ ค่านิยม ความชำนาญที่เก็บเกี่ยวจากบุคคลหนึ่งมาพิจารณาโดยผ่านกระบวนการโต้แย้ง และการใช้เหตุผลที่เหมาะสมภายในตัวบุคคลนั้น เพื่อหาข้อสรุปตัดสินใจว่าจะยอมรับหรือปฏิเสธข้อมูลนั้น (อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์, 2535)

สำหรับการถ่ายทอดความรู้ นั้น เอกวิทย์ ณ ถลาง (2531) และนิธิ เขียวศรีวงศ์ (2536) ให้ความคิดเห็นสอดคล้องกัน กล่าวคือ ธรรมชาติของการศึกษาระดับสำคัญเพื่อให้มนุษย์เกิดความคิดที่เป็นระบบอย่างมีประสิทธิภาพ มีความเจริญทางสติปัญญา จิตใจ สังคม และอนามัย การถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์หรือที่เรียกว่า การศึกษานั้นย่อมมีอยู่ในทุกสังคมมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์แล้ว มิฉะนั้นมนุษย์ก็ไม่สามารถสังสรรค์ธรรมสืบเนื่องกันมานานได้เช่นนี้ ประสบการณ์หรือความรู้ที่มนุษย์ถ่ายทอดแก่กันอาจแบ่งได้เป็นสองด้าน ด้านแรก คือ ความรู้ ความชำนาญในการประกอบอาชีพ และอีกด้าน คือ อุดมการณ์หรือวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของมนุษย์ ในสังคม

กระบวนการถ่ายทอดความรู้มีทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยมีความมุ่งหมายเพื่อการปลูกฝังระเบียบวินัย ปลูกฝังความมุ่งหวัง สอนให้รู้จักบทบาทและทัศนคติต่างๆ และสอนให้เกิดความชำนาญหรือทักษะ เพื่อให้มนุษย์มีแบบแผนของความประพฤติที่เป็นประโยชน์แก่กลุ่ม และสามารถดำรงอยู่ร่วมกับกลุ่มได้อย่างเป็นระบบ โดยการกล่อมเกลอบรมสั่งสอนตลอดชีวิต เรียกว่า กระบวนการกล่อมเกลாதาสังคม (Socialization) การกล่อมเกลาโดยตรงเป็นการชี้ทางและแนวทางในการปฏิบัติต่อบุคคลอย่างจริงจังและเจตนา ซึ่งพบเห็นเสมอในครอบครัว โรงเรียน

วัด โดยการบอกเล่า สั่งสอน อบรม ชมเชย ดูว่า เป็นต้น การกล่อมเกลาโดยอ้อมเป็นการอบรมที่ไม่ได้บอกกันโดยตรง แต่เป็นการเรียนรู้จากการปรับประสบการณ์ การสังเกต หรือเรียนรู้จากการกระทำของผู้อื่นจากสังคมและกลุ่มเพื่อน (สุพิศรา สุภาพ, 2535)

กระบวนการถ่ายทอดความรู้ในชุมชน ก่อนที่จะมีสถาบันการศึกษาเข้าไปในชุมชน แหล่งความรู้ดั้งเดิมได้ทำหน้าที่ถ่ายทอด และกระจายความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง (ชูเกียรติ ลิสุวรรณ, 2535) เริ่มจากการอบรมสั่งสอนโดยสถาบันครอบครัว เครือญาติ และผู้สนใจอื่นๆ ในชุมชนและจากต่างถิ่น เนื้อหาที่ถ่ายทอดเป็นความรู้วิชาชีพที่มีการสืบทอดกันมาจากรบรรพบุรุษมีวิธีการถ่ายทอดความรู้โดยการสังเกตการปฏิบัติหรือทำให้ดูเป็นตัวอย่าง และการลงปฏิบัติจริงเมื่อผู้เรียนสามารถเรียนรู้และปฏิบัติได้เป็นอย่างดี จะกลายเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ให้ลูกหลานและคนอื่นต่อไป ทรัพยากรและสื่อที่ใช้คือทรัพยากรท้องถิ่นอยู่ในชุมชน เช่น ที่ดินในการทำนา ดินสำหรับการปั้นอิฐ ไม้ไผ่สำหรับการจักสาร เป็นต้น ปัจจัยและเงื่อนไขที่เป็นแรงจูงใจกระตุ้นให้มีการถ่ายทอดความรู้ในชุมชน คือ มีทรัพยากร มีเครื่องมืออยู่แล้ว ความสำเร็จของบรรพบุรุษที่ผ่านมาและเงื่อนไขข้อจำกัดทางด้านโครงสร้างพื้นฐานท้องถิ่น เช่น การคมนาคมที่ไม่สะดวก นอกจากนั้นยังมีการถ่ายทอดความรู้ในรูปของการบอกเล่า หรือการเล่นพื้นบ้าน เช่น เพลงพื้นบ้าน เพลงกล่อมเด็ก การละเล่นในวัยเด็กและวัยหนุ่มสาว การอบรมสั่งสอน เป็นต้น วิธีการเรียนรู้ ได้แก่ การฟัง การจดจำ การสังเกต การทดลองทำ การปฏิบัติจริง มีเนื้อหาด้านจริยธรรมและศีลธรรม

การถ่ายทอดความรู้ของแหล่งความรู้ดั้งเดิมในชุมชนที่สำคัญพร้อมๆ กับการถ่ายทอดความรู้ในครอบครัว คือ สถาบันวัดในพุทธศาสนาซึ่งเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ของชุมชน ได้ถ่ายทอดความรู้ในรูปแบบของการบวชเรียนในวัด ผู้สอนคือ เจ้าอาวาส พระ หรือผู้รู้ที่บวชเรียนมาก่อน ส่วนผู้เรียนนอกจากเด็กชายที่เป็นกลุ่มพระภิกษุสามเณรแล้ว ยังมีโยมอุปัชฌาย์ เด็กชาย และเด็กหญิงที่มีแรงจูงใจอยากเรียนรู้ด้านศาสนา หรือต้องการทดแทนคุณบิดามารดา หรือผู้เรียนที่มีสติปัญญาดีต้องการเรียนต่อ แต่สถาบันศึกษาอยู่ไกลบ้าน หรือฐานะยากจน วิธีการถ่ายทอดความรู้ในวัดค่อนข้างจะมีระบบแบบแผนชัดเจนมากกว่าที่บ้าน มีผู้สอนเป็นศูนย์กลางเรียนให้ผู้เรียนเลียนแบบ หัดอ่านเขียน และท่องจำ เนื้อหา คือ ความรู้ด้านศาสนา การอ่าน และเขียนบทสวดมนต์จากใบลาน ภาษาบาลี ภาษาพื้นเมือง ภาษาไทย และคำนวณ มีการประเมินผลจากการท่องจำและการปฏิบัติ วัดยังทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้แก่ชุมชนในรูปของพิธีกรรมทางศาสนาและการอบรมศีลธรรม เป็นที่สอนหนังสือและการรวบรวมกลุ่มจัดกิจกรรมของชาวบ้าน

การถ่ายทอดของชุมชนเปลี่ยนจากบ้านและวัดเป็นโรงเรียน ตามระบบการศึกษาสมัยใหม่ ปัจจัยเงื่อนไขและแรงกดดันในเรื่องนี้คือ พระราชบัญญัติประถมศึกษาฉบับแรก ปี พ.ศ.

2464 และ พ.ศ. 2478 ทำให้ประชาชนมีความจำเป็นต้องรู้หนังสือ โดยเฉพาะเด็กชายเด็กหญิงอายุ 10-15 ปี ต้องเข้าโรงเรียนเพื่อสามารถอ่านออกเขียนได้และมีความรู้พื้นฐานในการเรียนต่อ เนื้อหาในการถ่ายทอดความรู้เป็นสาระของวิชาสามัญซึ่งไม่ได้เชื่อมโยงกับเนื้อหาการเรียนรู้อื่นๆ ในชุมชนดั้งเดิม มีการใช้สื่อเป็นอุปกรณ์ที่ผู้รู้ประดิษฐ์ขึ้นมีครูเป็นศูนย์กลาง การเรียนรู้เน้นการวัดความจำของผู้เรียนมากกว่าการปฏิบัติ นอกจากนี้ยังมีการถ่ายทอดแบบสมัยใหม่เกิดขึ้นในชุมชนในรูปแบบของการจัดการศึกษานอกระบบโดยหน่วยงานต่างๆ เจ้าหน้าที่ของรัฐและภาคเอกชนเข้าไปดำเนินการในชุมชน รูปแบบการถ่ายทอดความรู้ ได้แก่ การฝึกอบรมวิชาชีพตามวิธีการสมัยใหม่ มีการจัดตั้งแหล่งความรู้แบบสมัยใหม่จากภายนอกชุมชน เช่น มีหอสมุดประชาชน มีเนื้อหาที่ไม่จำกัดสามารถเลือกรับรู้ได้ตามโอกาสและไม่สอดคล้องกับการดำรงชีวิตมากนัก มีเงื่อนไขและปัจจัยอันเป็นผลมาจากการพัฒนาประเทศทั้งระดับมหภาคและจุลภาค สิ่งที่ได้รับการถ่ายทอดสืบกันมาดั้งเดิมจึงถูกละเลย (ชูเกียรติ ลิขิตวรรณ์, อ้างแล้ว)

จากที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น สามารถสรุปความหมายของกระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดได้ว่า เป็นเรื่องของบุคคลหรือชุมชน ที่พยายามเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากข้อมูลข่าวสาร ไม่ว่าจะเป็นการถ่ายทอดจากบุคคลอื่นในรูปแบบวิธีใด ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการและทั้งการใช้สื่อที่ทันสมัยก้าวหน้าหรือล้าหลังก็ตาม เพราะเป้าหมายของการเรียนรู้คือ ความพยายามสร้างศักยภาพให้ตนเองสามารถประยุกต์ใช้ข้อมูลที่ได้รับให้เป็นประโยชน์แก่ตนเอง หรือชุมชนให้มากที่สุด และโดยธรรมชาติแล้วคนหรือชุมชนย่อมเกิดการเรียนรู้ได้ แม้ว่าจะไม่มีการนำเอาระบบการศึกษาการจัดการศึกษาให้แก่ตนเองและชุมชนทั้งระดับพื้นฐานจนถึงความชำนาญหากพิจารณาในเชิงของสังคมวิทยาแล้วสถาบันต่างๆ ในสังคมต่างมีบทบาทในการให้โอกาสการเรียนรู้แก่บุคคลและชุมชน เช่น สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา สถาบันการปกครองท้องถิ่น เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมอื่นๆ เป็นความรู้ทั้งรูปธรรมและนามธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและความจำเป็นในท้องถิ่น และเป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิตและอำนวยความสะดวกให้ความเป็นอยู่ที่ดีกว่าเดิม เช่น การปรับเปลี่ยนจากการทำไร่เลื่อนลอยมาเป็นการเกษตรเชิงอนุรักษ์ การใช้สารเคมีกำจัดวัชพืชแทนการกำจัดโดยใช้มือ การใช้ยาฆ่าแมลงแทนการใช้พืชสมุนไพร ตลอดจนการใช้อินเทอร์เน็ตแทนการใช้ปุ๋ยอินทรีย์ เป็นต้น การเรียนรู้ของบุคคลและชุมชนสามารถถ่ายทอดสืบต่อไม่เฉพาะแต่เพียงในชุมชนเดียวกันเท่านั้น แต่ยังถ่ายทอดข้ามชุมชนและข้ามชาติได้ด้วย จึงเรียกว่าเครือข่ายการเรียนรู้ข่าวสารผ่านสื่อการเรียนที่มีความหลากหลายทั้งประเภทสื่อบุคคลและสื่อมวลชนต่างๆ จะเอื้อให้เกิดการเรียนรู้และมีผลต่อการดำรงชีวิต การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและคุณภาพชีวิต เครือข่ายการเรียนรู้นี้สามารถที่จะทำการรักษาหรือทำลายล้างภูมิปัญญาท้องถิ่นได้

ถ้าบุคคลหรือชุมชนนั้นๆ ไม่พยายามอนุรักษ์ความรู้ดั้งเดิม และเลือกรับความรู้ ทักษะและความชำนาญใหม่ๆ ไปใช้ในสังคมให้เหมาะสมและชาญฉลาด

2.1.5 แนวคิดเกี่ยวกับการใช้เครือข่าย

การวิจัยนี้ได้กล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับเครือข่ายที่สำคัญ 3 แนวคิดคือ แนวคิดเครือข่าย เครือข่ายทางสังคม และเครือข่ายการเรียนรู้ โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. แนวคิดเครือข่าย

สุเทพ สุนทรเกสัช (2535) ได้อธิบายความหมายของเครือข่ายว่า เป็นรูปแบบทางด้านจิตวิสัยของสายใยความสัมพันธ์ของสมาชิกภายในสังคมที่มีแบบแผนสายสัมพันธ์ต่างๆ ทั้งในระดับ จุลภาคและมหภาคในลักษณะการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งมีหลักการว่าสายสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำต่างๆ ปกติจะมีลักษณะควบคู่ขนานกันในด้านเนื้อหา ความเข้มข้นในการตอบสนองสิ่งต่างๆ ให้แก่กันและกันโดยมีความเข้มข้นมากน้อยต่างกันและมีลักษณะการทอดต่อกันหรือนำไปสู่เครือข่ายชนิดต่างๆ ที่เกิดโดยความบังเอิญ แต่มีข้อจำกัดว่าแนวโน้มที่จะเกิดเครือข่ายต่างๆ ที่มีพรมแดนที่ชัดเจนจะแบ่งกลุ่มออกจากกันและส่งผลให้มีการรวมกลุ่ม เพื่อนำไปสู่การร่วมมือและการแข่งขัน ซึ่งให้ได้ว่าซึ่งทรัพยากรที่หายาก

ในแง่ของเครือข่ายชาวบ้าน สุชาดา มีสงฆ์ (2535) กล่าวว่า “เครือข่าย” ของชาวบ้านเป็นไปโดยธรรมชาติเน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและชุมชน โดยไม่มีเรื่องเงินทองเข้ามาเกี่ยวข้องซึ่งในระดับเครือข่ายที่ชาวบ้านมีอยู่เป็นเครือข่ายเฉพาะในระดับบุคคล ครอบครัว และเครือญาติ โดยมีพื้นฐานความคิดจากการแสวงหาหลักประกันให้กับชีวิต ครอบครัวและลูกๆ ของตน ซึ่งถือว่าในหมู่บ้านมีความสัมพันธ์กันในลักษณะเครือญาติและชุมชนเป็นอันดับแรกและขยายครอบคลุมถึงกิจกรรมการพัฒนาเพื่อเป็นการสร้างหลักประกันให้กับตนเอง ครอบครัว กลุ่มชุมชนของตนเอง โดยลักษณะของเครือข่ายมีสองลักษณะคือ เครือข่ายแนวนอน ซึ่งมีความสัมพันธ์ช่วยเหลือซึ่งกันและกันโดยมีพื้นฐานของความเท่าเทียมกัน และเครือข่ายแนวตั้ง มีพื้นฐานมาจากความไม่เท่าเทียมกัน เช่น การกู้เงิน การประสานงานกับหน่วยงานของรัฐหรือเอกชน จอห์น ไนซ์บิตต์ (อ้างใน สันติ ตังกรพิพากร, 2532) มีแนวคิดคล้ายๆ กันว่าเครือข่ายชาวบ้านเป็นการพูดคุยกัน แลกเปลี่ยนความคิด ข้อมูลข่าวสาร และทรัพยากรระหว่างกันและกันในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นกระบวนการที่จะนำไปสู่การติดต่อสัมพันธ์ที่สร้างความเชื่อมโยงกันขึ้นระหว่างบุคคลและกลุ่มคน เครือข่ายทำให้การช่วยเหลือตนเองดำเนินไปได้ดีขึ้นและทำให้มีการแลกเปลี่ยนข่าวสาร เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคม ยกกระดับประสิทธิภาพการผลิต ชีวิตการทำงานและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ

ร่วมกัน จากความหมายของเครือข่ายที่กล่าวมา เครือข่ายเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ครอบครัวยุติ และบุคคลกับชุมชน โดยการแลกเปลี่ยนและการรวมกลุ่มเพื่อนำไปสู่ความร่วมมือ การสร้างหลักประกันให้กับตนเองและกลุ่มชุมชนของตนเอง

2. แนวคิดเครือข่ายสังคม

เครือข่ายสังคม หมายถึง สายใยความสัมพันธ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมระหว่างบุคคลหนึ่งไปอีกรูปบุคคล หรืออีกหลายคน มีลักษณะยึดหยุ่นจะเป็นความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์หรือไม่ก็ได้ ผู้ที่อยู่ร่วมในกระบวนการจะรู้ว่ามีกรรวมตัวกันเพื่ออะไร หรือทำอะไร และมีการแบ่งงานอย่างยุติธรรม ซึ่งเครือข่ายสังคมเป็นรูปแบบหนึ่งของการประสาน เพื่อก่อให้เกิดความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อาจมีการประสานระหว่างหน่วยงานของรัฐและหน่วยงานของเอกชน (สุชาดา มีสงฆ์, อ้างแล้ว) โดยมีเงื่อนไขสำคัญในการเกาะเกี่ยวให้มีความมั่นคง เหนียวแน่น และมีอายุยืนยาวคือ การเผชิญหน้ากับปัญหา หรือเกิดความกดดันร่วมกันจนทำให้ทุกคนที่เข้าร่วมตัวเกิดสำนึก ร่วมเห็นประโยชน์ และศรัทธาต่อการรวมตัวเป็นเครือข่าย (กองบรรณาธิการสังคมพัฒนา, 2534) เครือข่ายจะมีพลังขึ้นมาได้จะต้องมีข่ายโยงใยระหว่างชุมชนย่อยๆ หลายชุมชน ที่มีลักษณะเป็นการแลกเปลี่ยน เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันแลกเปลี่ยนด้วยความหวังดีต่อผู้อื่น พลังที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชนมาจากการประสานความร่วมมือของคนชั้นต่างๆ ในชุมชน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534) พลังขององค์กรชุมชนที่เกิดขึ้นมีหลายลักษณะ เช่น พลังกาย พลังใจ พลังความคิด โดยเกิดขึ้นมาเองหรือเกิดขึ้นมาใหม่จากการพัฒนาสิ่งเดิมเป็นรากฐานคิดต่อเนื่องจากธรรมชาติ สภาพแวดล้อม จากการพบปะสนทนา หรือบางครั้งเป็นพลังเงียบ ถ้าไม่มีเหตุการณ์ที่จะต้องแสดงออก (เรื่อง สุขสวัสดิ์, 2523)

มิทเชลล์ (Mitchell, อ้างใน พิมพวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2535) กล่าวว่า เครือข่ายสังคม เปรียบเสมือนกรอบแนวคิดที่ใช้ศึกษาหาความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่มีอยู่ในสังคม อันนำไปสู่ความเข้าใจในเรื่องกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ องค์กรทางสังคม และโครงสร้างทางสังคม รวมทั้งลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าว สามารถนำมาใช้อธิบายเกี่ยวกับพฤติกรรมต่างๆ ของบุคคลเหล่านี้ได้ และชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2533) ได้อธิบายแนวความคิดเกี่ยวกับเครือข่ายสังคม หมายถึง ความสัมพันธ์ที่บุคคลกลุ่มหนึ่งมีต่อกันโดยคุณลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นสามารถนำมาใช้อธิบายพฤติกรรมของบุคคลเหล่านี้ได้ เครือข่ายสังคมนี้ประกอบขึ้นด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมดของคนในสังคม เครือข่ายความสัมพันธ์ส่วนตัวที่บุคคลมีต่อกันนั้นมีอิทธิพลในการกำหนดแนวทางพฤติกรรมของอีกบุคคลหนึ่ง และขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งแวดล้อมที่

สามารถใช้ให้มีผลต่อพฤติกรรมของผู้อื่น และพบว่าเครือข่ายชุมชนชนบทมีลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำท้องถิ่นกับคนภายนอกที่มีอิทธิพลเป็น โครงสร้างแบบอุปถัมภ์

ลักษณะของเครือข่ายสังคม ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2533) และพิมพ์วัลย์ ปรีคาสวัสดิ์ (2530) ได้จำแนกออกเป็น 5 ลักษณะคือ

1) ความสัมพันธ์เชิงซ้อน หรือความสัมพันธ์ที่มีความหลากหลายอันเนื่องมาจากบทบาทที่มีอยู่ในสังคม ลักษณะความสัมพันธ์แบบนี้สามารถอธิบายได้ด้วยทฤษฎีบทบาท เพราะในเครือข่ายสังคมนั้น จะประกอบไปด้วยบุคคลที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันตามบทบาทหรือหน้าที่ของแต่ละคนหรือคู่ความสัมพันธ์ที่มีอยู่ ซึ่งแต่ละคนนั้นมีได้มีเพียงบทบาทเดียวหากแต่มีหลายบทบาทที่จะต้องสวมในชีวิตประจำวัน ดังนั้นบุคคลสองคนอาจมีความสัมพันธ์กัน ได้ทั้งในบทบาทเดียวหรือหลายบทบาทประกอบกันเรียกได้ว่าเป็นความสัมพันธ์เชิงเดี่ยวและความสัมพันธ์เชิงซ้อน ซึ่งหลายๆ บทบาทของแต่ละคนจะส่งผลกระทบต่อกันและกัน เพราะแต่ละบทบาทมีปทัสถานและความคาดหวังทางสังคมที่ชี้แนะแนวทางพฤติกรรม

2) ความสัมพันธ์ที่มีการแลกเปลี่ยน เนื่องจากความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคมไม่เพียงแต่ทำตามบทบาทหน้าที่ที่คาดหวังในสังคม หรือตามบรรทัดฐานที่ได้รับการอบรมถ่ายทอดมาแต่เด็กอยู่บนพื้นฐานของการรับรู้ การตัดสินใจในการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันระหว่างคู่ความสัมพันธ์ทั้งในด้านวัตถุและด้านจิตใจ ซึ่งอาจจะแลกเปลี่ยนในเพียงบางสิ่งบางอย่างซึ่งกันและกันเท่านั้น โดยคำนึงถึงความเหมาะสมหรือความพอใจที่จะได้จากการแลกเปลี่ยนนั้นๆ ด้วย ดังนั้นจึงจำเป็นต้องแสดงให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ของการจัดการทรัพยากรของชุมชนนั้น ได้มีการแลกเปลี่ยนสิ่งใดสิ่งหนึ่งบ้าง หรือได้รับผลประโยชน์ตอบแทนในบางสิ่งบางอย่างจากความสัมพันธ์ดังกล่าว

3) ความสัมพันธ์ที่มีลักษณะการให้และการรับ ความสัมพันธ์ทางสังคมนี้อาจอยู่บนพื้นฐานการแลกเปลี่ยน สามารถก่อให้เกิดความสัมพันธ์ในลักษณะร่วมมือกันหรือแข่งขันกันระหว่างบุคคลหรือกลุ่มคน ซึ่งก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนที่สมดุลกันและไม่สมดุลกันคือ ได้รับผลประโยชน์จากกันและกันในลักษณะที่เท่าเทียมกันและลักษณะที่ไม่เท่าเทียมกันหากฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดมีอำนาจเหนือกว่า ซึ่งเกิดจากระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันและกัน สถานภาพหรือทรัพยากรของบุคคลเอง ความไม่สมดุลกันทางอำนาจ การเปลี่ยนแปลงทางสังคม จะมีการส่งผลกระทบต่อลักษณะของสิ่งแวดล้อมทางสังคมและทางกายภาพของบุคคลและกลุ่มด้วย ทำให้มีความสัมพันธ์ไม่คงที่และเปลี่ยนแปลงได้

4) ความถี่และระยะเวลาของความสัมพันธ์ เครือข่ายสังคมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอเพราะมีการรู้จักกันมากขึ้น แต่ความถี่และความบ่อยครั้งของความสัมพันธ์เป็นปัจจัยนำไป

คุณภาพของความสัมพันธ์ในลักษณะของการเกิดความสัมพันธ์เชิงซ้อน ดังนั้นการยอมรับการจัดการในด้านต่างๆ ของชุมชนในเรื่องต่างๆ จะต้องมีความเกี่ยวข้องกับความคิด ความบ่อยครั้ง ความผูกพัน ความมีอิทธิพลต่อกันและกันในด้านพฤติกรรม และช่วงระยะเวลาของความสัมพันธ์

5) ความเกี่ยวข้องกันภายในเครือข่าย ในเครือข่ายสังคมที่มีความเกี่ยวข้องกันสูงจะมีหลายช่องทางที่ความคิดเห็น ข้อเสนอแนะ ตลอดจนข้อมูลข่าวสาร สามารถผ่านเข้าถึงบุคคลต่างๆ ได้ ดังนั้นภายในเครือข่ายจะมีความคิดเห็นและการกระทำของบุคคลต่างๆ ที่มีความคล้ายคลึงกันสูง ดังนั้นความเชื่อและพฤติกรรมด้านการจัดการทรัพยากรในกลุ่มคนที่มีเครือข่ายสังคมแบบเหนียวแน่น จะมีพฤติกรรมและความคิดเห็นเหมือนกัน

3. แนวคิดเครือข่ายการเรียนรู้

เครือข่ายการเรียนรู้ของชาวบ้าน เกิดจากชาวบ้านได้จัดการสิ่งแวดล้อมในเรื่องของการแก้ปัญหาทำให้ได้ประสบการณ์ทั้งความสำเร็จและความล้มเหลว ทำให้เกิดศักยภาพของภูมิปัญญาการเรียนรู้ที่เกิดจากการจัดการเรื่องต่างๆ ที่ผ่านมาเพื่อตอบสนองชาวบ้านด้วยตนเอง มีการสะสมและมีการสืบทอดความรู้ที่สามารถตอบปัญหา และการดำเนินชีวิตของชาวบ้านได้ในระดับหนึ่ง มีการผลิตซ้ำ การคิดค้นและประยุกต์กับความรู้ที่ได้จากภายนอก การลองผิดลองถูกอยู่ตลอดเวลาในหมู่ของผู้นำชาวบ้าน ปัญญาชนชาวบ้าน นักเทคนิคพื้นบ้านในหมู่บ้าน ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ที่ผสมกลมกลืน (เอนก นากะบุตร, 2533)

เครือข่ายการเรียนรู้ หมายถึง การเชื่อมโยงประสานสัมพันธ์แหล่งความรู้ต่างๆ เข้าด้วยกัน เพื่อให้มีการแลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูลระหว่างกันโดยมีบุคคลที่มีความถนัดในด้านต่างๆ ซึ่งสามารถถ่ายทอดความรู้ให้บุคคลอื่นๆ ได้เรียกว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น (สุนทร สุนันท์ชัย : อัดสำเนา, 2535) และอภิชัย พันธเสน (2533) กล่าวถึง แนวคิดของเครือข่ายการเรียนรู้ว่าเป็นสิ่งที่จะช่วยเสริมความรู้ ความสามารถ ช่วยการเรียนรู้ซึ่งกันและกันในส่วนที่ขาดแคลน โดยมีฐานคติที่ว่าไม่มีใครคนใดคนหนึ่ง หรือองค์กรใดองค์กรหนึ่งเป็นผู้ผูกขาดความรู้แต่เพียงผู้เดียว ความรู้เกิดจากการเรียนรู้การเข้าใจปัญหาและวิธีการคิดของชาวบ้าน แล้วนำมาวิเคราะห์อย่างเป็นระบบโดยการแลกเปลี่ยนกับชาวบ้านในลักษณะเสริมความรู้ การแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน หลังจากนั้นนำความรู้ไปใช้เพื่อพัฒนาขีดความสามารถของชาวบ้าน โดยเน้นชาวบ้านเป็นศูนย์กลางการพัฒนา เอนก นากะบุตร (อ้างแล้ว) กล่าวว่า กระบวนการเรียนรู้ในลักษณะต่างๆ ที่จะเรียนรู้ร่วมกัน เช่น กลุ่มแต่ละกลุ่มมาพบปะกัน แลกเปลี่ยนความคิดเห็น การที่นักวิชาการหรือนักพัฒนาลงไปคุยกับชาวบ้านหรือผู้นำชาวบ้าน การพาชาวบ้านจากหมู่บ้านหนึ่งไปดูงานในอีกหมู่บ้านหนึ่งและการเรียนรู้แบบที่สถาบันภายนอกเข้าไปเสริม โดยมีลักษณะการกระจายตัวของ

เครือข่ายการเรียนรู้ออกเป็น 5 สายคือ สายความเชื่อ ซึ่งมาจากความเชื่อทางศาสนา พิธีกรรม การนับถือบารมีของพระ สายเครือข่าย โดยมีการเกาะตัวผ่านทางเครือข่าย สายกิจกรรม กลุ่มกิจกรรมเหมือนกัน เช่น กิจกรรมธนาคารข้าว กิจกรรมออมทรัพย์ สายปัญหาร่วมกันหรืออุดมการณ์ร่วม มีปัญหาร่วมกันที่จะต้องเคลื่อนไหวในระดับต่างๆ เช่น เกี่ยวกับที่ดิน แหล่งน้ำ ป่าไม้ และ สายจัดตั้ง ที่มีหลายฝ่ายทั้งหน่วยงานรัฐและเอกชนเข้าไปจัดตั้งเป็นเครือข่ายขึ้น ดังนั้นรูปแบบของเครือข่ายการเรียนรู้ จะเป็นลักษณะที่ไม่มีรูปแบบที่ตายตัวเนื่องจากชุมชนและท้องถิ่นต่างๆ มีความแตกต่างกัน ทำให้รูปแบบหนึ่งอาจเหมาะสมกับอีกแห่งหนึ่งแต่ไม่เหมาะสมกับอีกแห่งหนึ่ง

วิชัย ตันศิริ (อ้างใน ชูชาติ เหลี่ยมวานิช, 2537) กล่าวถึงหัวใจสำคัญของเครือข่ายการเรียนรู้คือ การประสานสัมพันธ์อย่างมีพลวัตขององค์ประกอบหรือหน่วยต่างๆ ที่มีอยู่ในเครือข่าย การเรียนรู้ ซึ่งมีหลักการที่สำคัญ คือ

- 1) การกระตุ้นความคิด ความใฝ่แสวงหาความรู้ จิตสำนึกในการพัฒนาชุมชนและการมีส่วนร่วมในการพัฒนา ทั้งนี้เพื่อเพิ่มพูนขีดความสามารถของบุคคลในการตัดสินใจเลือกหาทางเลือกที่เหมาะสมสำหรับการแก้ปัญหาของตนเองและชุมชน
- 2) การถ่ายทอด แลกเปลี่ยนและกระจายความรู้ ทั้งในส่วนของวิทยาการสากลและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อสนับสนุนการสร้างองค์ความรู้ใหม่ๆ โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับชุมชน และเพื่อสนับสนุนการเรียนรู้ของบุคคลและชุมชน ที่เกี่ยวข้องกับองค์ความรู้เดิมที่สืบทอดกันมาภายในชุมชน
- 3) การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารที่มีอยู่ภายในเครือข่ายการเรียนรู้เพื่อให้ทุกฝ่ายได้อาศัยพึ่งพาซึ่งกันและกัน สามารถทราบถึงความเคลื่อนไหวของกันและกันได้
- 4) การระดมและประสานการใช้ทรัพยากรบุคคล วัสดุอุปกรณ์ อาคารสถานที่ และงบประมาณ เพื่อให้หน่วยงานต่างๆ สามารถใช้ทรัพยากรเหล่านี้ร่วมกันเพื่อการพัฒนาชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ และลดความซ้ำซ้อนและสูญเปล่าให้มากที่สุด

โดยสรุปการศึกษาครั้งนี้ อาศัยแนวคิดเครือข่ายสังคมและเครือข่ายการเรียนรู้ เพื่ออธิบายถึงศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ที่แสดงออกในรูปแบบความสัมพันธ์ของการใช้เครือข่าย ซึ่งทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความร่วมมือทั้งระหว่างบุคคล เครือญาติ ชุมชน ภายในและภายนอก เพื่อนำไปสู่การดำเนินการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติร่วมกัน

2.1.6 แนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วม

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 ได้กำหนดยุทธวิธีในการพัฒนาท้องถิ่นให้ยั่งยืน ได้ให้ความสำคัญกับประชาชนในท้องถิ่นและองค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนและองค์กรชุมชน อีกทั้งยังส่งเสริมความร่วมมือระหว่างรัฐกับชุมชน องค์กรท้องถิ่น การมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นกระบวนการที่รัฐบาลทำการส่งเสริม ชักนำ สนับสนุน และสร้างโอกาสให้ประชาชนในชุมชนในรูปส่วนบุคคล กลุ่มคน ชมรม สมาคม มูลนิธิและองค์กรอาสาสมัครต่างๆ ให้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานเรื่องใดเรื่องหนึ่งหรือหลายเรื่องร่วมกัน (สภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2540)

Phillippine Encyclopedia of Social Work (1997) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ว่า คือ การแบ่งอำนาจในการกำหนดนโยบายและการตัดสินใจในการกำหนดหรือจัดสรรทรัพยากร ซึ่งจะไม่สามารถทำได้โดยขาดความเข้าใจร่วมกัน ทั้งมีจิตสำนึกและประสานงานกัน โดยการร่วมมือของบุคคลที่ส่วนใหญ่แสดงออกโดยผ่านกลุ่มตัวแทนในการกำหนดและหาแนวทางแก้ไขปัญหา ซึ่งในขณะนั้นจะทำให้บุคคลและกลุ่มสามารถตัดสินใจในสิ่งที่กระทบต่อชีวิตของเขา โดยเฉพาะผลประโยชน์ที่เขาควรจะได้รับจากการบริการต่างๆ

ความหมายของการมีส่วนร่วม International Labor Office (1971) ได้ให้คำจำกัดความของการมีส่วนร่วมไว้ว่า การมีส่วนร่วม หมายถึง ความร่วมมือ (Cooperation) การมีส่วนร่วมในบางสิ่งบางอย่าง ซึ่งรวมถึงความรับผิดชอบ และ White (1992) กล่าวว่าการมีส่วนร่วมนั้นประกอบด้วย 4 มิติ ด้วยกันคือ มิติที่หนึ่ง การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจว่าอะไรควรทำและทำอย่างไร มิติที่สอง การมีส่วนร่วมในการเสียดสีในการพัฒนา การลงมือปฏิบัติตามที่ตัดสินใจ มิติที่สาม การมีส่วนร่วมในการแบ่งปันผลประโยชน์ และมิติที่สี่ คือ การมีส่วนร่วมในการประเมินผลซึ่งการมีส่วนร่วมของประชาชน เป็นกระบวนการให้ประชาชนเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในการดำเนินงานพัฒนา ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจแก้ปัญหาของตนเอง ร่วมใช้ความคิดสร้างสรรค์ ความรู้และความชำนาญ ร่วมกับการใช้วิทยาการที่เหมาะสม และสนับสนุนติดตามผลการปฏิบัติการขององค์กรและเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง

การมีส่วนร่วมของประชาชนถือว่ามีสำคัญและจำเป็นมาก และจะต้องมีการให้ข้อมูลข่าวสารที่แท้จริงและถูกต้อง โดยจะต้องมีการกำหนดขั้นตอนของการมีส่วนร่วมอย่างถูกวิธีและมีประสิทธิภาพ จำแนกได้ดังนี้

1. รูปแบบของการสร้างกฎเกณฑ์ กติกา ของการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม ตลอดจนการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนของตนเอง

2. รูปแบบของการสร้างเครือข่าย เนื่องจากปัญหาสิ่งแวดล้อมส่วนใหญ่ไม่สามารถจำกัดเขตหรือพรมแดนได้ เมื่อเกิดปัญหาในทีใดทีหนึ่งแล้วมักจะขยายอาณาบริเวณของปัญหากว้างไกลออกไป ดังนั้นรูปแบบของการสร้างความร่วมมือจึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งไม่ว่าจะเป็นรูปแบบการรวมตัวของกลุ่มตัวแทนประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาสิ่งแวดล้อม เป็นองค์กรประชาชน หรือเป็นรูปแบบขององค์กรเอกชนที่เป็นลักษณะเฉพาะ

3. การจัดตั้งกลุ่มเฉพาะกิจในการศึกษาและติดตามปัญหา ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่คาดว่าจะเกิดขึ้นจากการดำเนินกิจกรรม หรือโครงการใดที่อาจส่งผลกระทบต่อชุมชนประชาชน ในท้องถิ่นอาจมีการรวมตัวกันและจัดตั้งคณะผู้แทนในการศึกษาและติดตามปัญหา เพื่อแสดงความร่วมมือในการยับยั้งปัญหา และให้เกิดพลังอำนาจของข้อมูลข่าวสารในการเจรจาต่อรอง

จอห์น เอ็ม โคเฮนและนอร์แมน ที อัฟฮอฟฟ์ (John M. Cohen and Norman T. Uphoff, 1980) ได้กล่าวถึงการมีส่วนร่วมโดยทั่วไปว่า การมีส่วนร่วมในขั้นตอนการตัดสินใจ (Decision Making) ไม่ได้หมายความว่าจะเป็นการตัดสินใจได้เพียงอย่างเดียว ยังต้องใช้ในการตัดสินใจควบคู่ไปกับขั้นตอนการปฏิบัติ (Implementation) ด้วย เช่น การจัดองค์กร การกำหนดกิจกรรม การพัฒนา เป็นต้น และยังเกี่ยวข้องกับประชาชนในเรื่องของผลประโยชน์ (Benefits) ตลอดจนการประเมินผล (Evaluation) ในกิจกรรมพัฒนาอีกด้วย โดยที่ผลประโยชน์นั้นเป็นผลมาจากการปฏิบัติการและเป็นตัวกำหนดให้มีการประเมินผล ซึ่งต่างก็ได้รับผลมาจากขั้นตอนการตัดสินใจแล้ว ทั้งสิ้นนั่นเอง นอกจากนี้ก็จะมีผลสะท้อนกลับ (Feedback) จากการประเมินผลและการปฏิบัติการกลับไปสู่การตัดสินใจอีกด้วย

จากแนวคิดของ Cohen & Uphoff (1980) นี้จะเห็นได้ว่าการมีส่วนร่วมมี 4 ขั้นตอน คือ การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการ การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์และการมีส่วนร่วมในการประเมินผล ทุกขั้นตอนมีความสัมพันธ์โดยมุ่งเน้นการมีส่วนร่วมที่ขั้นตอนการตัดสินใจเป็นประการสำคัญ ซึ่งในแนวทางการมีส่วนร่วมนี้มุ่งให้ประชาชนเป็นผู้คิดค้นปัญหา เป็นผู้มีบทบาทในทุกๆ เรื่อง ไม่ใช่กำหนดให้ประชาชนปฏิบัติตามในเรื่องใดเรื่องหนึ่งทุกอย่างต้องเป็นเรื่องของประชาชนที่จะคิดขึ้นมา ซึ่งสรุปออกมาได้ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (Decision Making) ซึ่งอาจเป็นการตัดสินใจตั้งแต่ในระยะเริ่มแรกของการตัดสินใจในช่วงของกิจกรรมและการตัดสินใจในการดำเนินกิจกรรม
2. การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการ (Implementation) อาจเป็นการตัดสินใจในรูปของการเข้าร่วม โดยการให้การสนับสนุนด้านทรัพยากร การเข้าร่วมในการบริหาร และการร่วมมือรวมทั้งการเข้าร่วมแรงร่วมใจ

3. การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์ (Benefits) ซึ่งอาจจะเป็นผลประโยชน์ด้าน วัตถุ ผลประโยชน์ทางด้านสังคม หรือผลประโยชน์ส่วนบุคคล

4. การมีส่วนร่วมในการประเมินผล (Evaluation) ซึ่งนับเป็นการควบคุมและ ตรวจสอบการดำเนินงานทั้งหมด และเป็นการแสดงถึงการปรับตัวในการมีส่วนร่วมต่อไป ซึ่งสอดคล้องกับ เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (2527) ที่ได้แยกขั้นตอนการมีส่วนร่วมของ ประชาชน 4 ขั้นตอน คือ

1. การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหา
2. การมีส่วนร่วมในการวางแผนดำเนินงาน
3. การมีส่วนร่วมในการลงทุนและปฏิบัติงาน
4. การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล

สำหรับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม นั้น แก้วสรร อติโพธิ์ (2537) กล่าวว่า ต้องเป็นการมีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจใน การปกครองของรัฐที่ส่งผลกว้างไกล ได้เสนอให้ดำเนินการดังนี้

1. สร้างระบบให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ
2. มีการส่งเสริมให้ประชาชนได้รวมตัวกันตามผลประโยชน์ หรือแนวทางที่ หลากหลายขยายออกไปทุกระดับ ทั้งระดับชาติและระดับท้องถิ่น
3. มีกระบวนการไต่สวนสาธารณะที่มีฐานสิทธิตามกฎหมายของประชาชนตลอด จนผู้ที่เกี่ยวข้อง
4. มีสิทธิในการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร
5. การกระจายอำนาจ โดยการปรับปรุงองค์กรรัฐเพื่อให้ประชาชนมีอำนาจใน การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

ทั้งนี้ ประสาน ดังสิริบุตร (2538) ให้แนวคิดเกี่ยวกับปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิด การมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ดังนี้

1. ชุมชนจะมีการพัฒนาอย่างยั่งยืนต้องเกิดขึ้นบนพื้นฐานข้อสัญญาของประชาชน ที่จะใช้ระบบนิเวศน์ของตนเองภายใต้ขีดจำกัดอย่างเหมาะสม เพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตและแก้ไข ปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยความพยายามของชุมชน โดยได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาล องค์กรพัฒนา เอกชน และองค์กรประชาชน
2. ต้องประชาสัมพันธ์ให้ชุมชนเห็นถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา ชุมชนอย่างยั่งยืน โดยชุมชนเอง
3. องค์กรเอกชนจะเป็นกลไกสำคัญในการขับเคลื่อนการมีส่วนร่วมของประชาชน

4. การจัดการเรื่องทรัพยากรเพื่อความเหมาะสมกับการพัฒนา จะต้องผ่านการทำงานขององค์กรชุมชน การให้ข่าวสารสาธารณะอย่างต่อเนื่อง การวิจัย และการศึกษาสภาพของชุมชนการติดตามและเฝ้าระวังคุณภาพสิ่งแวดล้อมอย่างต่อเนื่อง

แนวความคิดของ ประสาน ดังสิกบุตร สรุปได้ว่า ชุมชนพัฒนาอย่างยั่งยืนนั้นจะต้องเกิดขึ้นภายใต้ระบบนิเวศน์อย่างเหมาะสม เพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตและแก้ไขปัญหาโดยรัฐบาล องค์กรพัฒนาเอกชน และองค์กรประชาชน เป็นกลไกสำคัญในการมีส่วนร่วมตั้งแต่การให้ข้อมูลข่าวสารสาธารณะ การวิจัย และการศึกษาสภาพของชุมชน การติดตามและเฝ้าระวังคุณภาพสิ่งแวดล้อม

นอกจากนี้ยังได้เน้นว่าในการมีส่วนร่วมของประชาชนจะต้องมีกระบวนการที่ทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจทางการปกครองของรัฐตั้งแต่ระดับชาติ จนถึงระดับท้องถิ่น สามารถยอมรับสิทธิตามกฎหมายในกระบวนการได้สวนสาธารณะ มีการรับรู้ข้อมูลข่าวสารและต้องมีการกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากรและมนุษย์ซึ่งเป็นสิ่งที่มีชีวิต มีปัญญา ตระหนักรู้ และควบคุมสิ่งแวดล้อมได้ ดังนั้นมนุษย์ไม่ว่าจะอยู่ห่างไกลเพียงใด จึงควรมีส่วนร่วมในกิจกรรมที่มีผลกระทบต่อชีวิตของเขาเอง นอกจากนั้นแล้ว การมีส่วนร่วมยังช่วยลดปัญหาความแตกแยกเนื่องจากการนำเข้าสู่สิ่งต่างๆ จากภายนอกเข้าไปในชุมชนนั้นด้วย (ชูเกียรติ ลีสุวรรณ, 2534)

กล่าวโดยสรุปแล้วการมีส่วนร่วม หมายถึง กระบวนการซึ่งประชาชนในชนบทเข้าไปเกี่ยวข้องกับขั้นตอนต่างๆ ของกิจกรรมของส่วนรวม ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการพัฒนาท้องถิ่น โดยการเข้าไปเกี่ยวข้องนี้ ผู้เข้าร่วมได้ใช้ความพยายามและเสียสละทรัพยากรบางอย่าง เช่น ความคิดเห็น วัตถุ แรงกาย เวลา และเงินลงไป

2.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.2.1 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

สถิติตา กาญจนพันธุ์ (2537) ได้ชี้ให้เห็นศักยภาพของชุมชนในการอนุรักษ์ป่าด้วยการศึกษาศักยภาพของชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน โดยในการศึกษาได้ใช้กรอบความคิดว่าพฤติกรรมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ นำ ที่ดินของชุมชนเป็นการตอบสนองต่อบริบททางนิเวศวิทยา สังคม เศรษฐกิจ การเมือง และประวัติศาสตร์ ทั้งที่เป็นเงื่อนไขภายในท้องถิ่นและเงื่อนไขในระดับประเทศที่ส่งผลกระทบต่อท้องถิ่น พิจารณาถึงสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่แตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ฐานการผลิต ความสัมพันธ์ของกลุ่มต่างๆ ในท้องถิ่น ระบบความเชื่อของชุมชน การขยายบทบาทของรัฐเข้าไปในท้องถิ่น อาทิ การ

ให้สัมปทาน การปลูกป่าในพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม สภาพการจัดสรรที่ดินทำกิน การสร้างถนน และโครงสร้างพื้นฐานอื่นๆ การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์เข้าสู่พื้นที่ป่า การเคลื่อนย้ายแรงงาน และความสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับชนบท ผลของการศึกษาจะสังเกตเห็นว่า ชาวบ้านมีระบบการจัดการทรัพยากรป่า ซึ่งพัฒนามานานโดยปราศจากการส่งเสริมของรัฐ หลายชุมชนยังรักษารูปแบบการจัดการป่าตามประเพณีไว้ได้ หลายชุมชนได้พัฒนาวิธีการใหม่ๆ ขึ้นเพื่อตอบสนองต่อสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยยังมีความต่อเนื่องกับรูปแบบทางวัฒนธรรมในอดีต ในการอนุรักษ์ป่านี้แฝงอยู่ในระบบความเชื่อและวิถีการดำรงชีวิตในชุมชน ศักยภาพดังกล่าวมีพื้นฐานมาจากความเข้าใจความสัมพันธ์ของคน ป่าไม้ น้ำ และที่ดินภายในระบบนิเวศของท้องถิ่น และสามารถพัฒนาขึ้นเพื่อตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และนิเวศวิทยาในท้องถิ่น จิตสำนึกในการอนุรักษ์ป่าได้รับการพัฒนาสูงขึ้นเมื่อชุมชนเผชิญปัญหาการทำลายสภาพแวดล้อมและการแย่งชิงทรัพยากรจากภายนอก ปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการรักษาป่าที่สำคัญมี 3 ประการคือ การสืบทอดประเพณีรักษาป่าบนพื้นฐานความเชื่อของชุมชน การเผชิญปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรกับบุคคลภายนอกชุมชน และการประสพภัยธรรมชาติที่เป็นผลมาจากการทำลายป่า

ฉลาดชาย รมิตานนท์ ศัญจิตา กาญจนพันธ์ุ และอนันท์ กาญจนพันธ์ุ (2536) ได้ศึกษาศักยภาพการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนชาวกะเหรี่ยงบ้านเมืองงาม อำเภอแม่ฮ้อย จังหวัดเชียงใหม่ ชาวกะเหรี่ยงบ้านแม่หาร อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน และชาวไทยลื้อบ้านน้ำไคร้ อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน พบว่า ชุมชนดังกล่าวได้นำแนวคิดการจัดการและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากภานิชิตคำสอน ความเชื่อเรื่องพิธีกรรมและสิทธิในทรัพยากรร่วมกันของชุมชน ในท่ามกลางความขัดแย้งและการแทรกแซงจากอิทธิพลภายนอกทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ชุมชนก็ยังสามารถมีการปรับตัวและดำรงวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นพื้นฐานในการอนุรักษ์ทรัพยากรของชุมชนไว้ได้

2.2.2 งานวิจัยเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

สุชาดา สายสร (2541) ได้ศึกษาเรื่องเจตคติของชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยงและลีซอในตำบลแจ่มหลวง ต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ พบว่า ชาวเขาทั้งสองเผ่ามีเจตคติระดับปานกลาง และระดับคิดต่อการอนุรักษ์ป่าไม้ต่างกัน รวมทั้งพบว่าชาวเขาทั้งสองเผ่ามีเจตคติต่อการอนุรักษ์ป่าไม้ต่างกัน โดยการอนุรักษ์ป่าไม้ของชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยงนั้นเกิดจากความตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขาดแคลนน้ำเนื่องจากการตัดไม้ทำลายป่า ส่วนชาวเขาเผ่าลีซอมีการจัดแบ่งเขตป่าและพื้นที่ทำการเกษตร โดยพื้นที่ทำการเกษตรจะทำการตัดต้นไม้ให้โล่งเตียน เนื่อง

ด้วยปฏิบัติตามความเชื่อแบบเดิม แต่หากในส่วนที่อนุรักษ์ป่าเอาไว้เป็นกฎเกณฑ์ที่ปฏิบัติตามจารีตประเพณีตามความเชื่อในการนับถือผี จึงกล่าวได้ว่า ชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยงที่อนุรักษ์ป่าไม้ด้วยวิธีคิดและภูมิปัญญาเป็นพื้นฐานในการอนุรักษ์ แตกต่างจากชาวเขาเผ่าลีซออนุรักษ์ป่าไม้โดยการใช้ผีเป็นสัญลักษณ์แทนอำนาจชุมชนในการบังคับให้เป็นไปตามประเพณี

ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2538) ได้ศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำปึงตอนบน ตึกษาอำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่โดยเน้นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ผลการวิจัยพบว่าประชากรส่วนใหญ่มีความคิดเห็นที่สนับสนุนการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ในลักษณะการกระจายอำนาจการจัดการดูแลป่าไม้ให้แก่ประชาชนท้องถิ่นมากกว่า เพราะประชากรต้องการมีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์และรักษาป่าไม้ซึ่งอยู่ใกล้ชุมชนตนเอง มากกว่าที่จะเห็นคนอื่นลักลอบหรือสัมปทานป่า โดยที่ประชาชนได้แต่เฝ้าดูเฉยๆ เพราะไม่มีสิทธิและอำนาจหน้าที่ และความคิดเห็นของประชากรส่วนใหญ่มีแนวคิดเกี่ยวกับคุณค่าของไม้ในเชิงเศรษฐกิจมากกว่าคุณค่าทางด้านคุณภาพสิ่งแวดล้อมและความงดงามของธรรมชาติ ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีการเรียนรู้ที่เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพสังคม โดยเน้นทางด้านเศรษฐกิจมากกว่า แต่มีหลายชุมชนที่เห็นคุณค่าของป่าไม้จึงได้ร่วมกันรักษาป่าขึ้นในลักษณะป่าชุมชน เช่น ชุมชนบ้านทุ่งยาว อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน และชุมชนบ้านแพะ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

2.2.3 งานวิจัยที่เกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้าน

กฤษฎา บุญชัย (2540) ได้ทำการวิจัยเรื่อง พลวัตชุมชนล้านนากับการจัดการทรัพยากรชีวภาพของชุมชนน้ำจ้ำ หมู่ 1 ตำบลเมืองจั้ง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน พบว่า ยุคดั้งเดิมของชุมชนน้ำจ้ำ มีความสัมพันธ์พึ่งพากับทรัพยากรชีวภาพอย่างลึกซึ้ง จนก่อให้เกิดภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรชีวภาพด้านต่างๆ พิจารณาจากความเกี่ยวข้องในบริบทต่างๆ ทั้งด้านการผลิต การบริโภค การแลกเปลี่ยน และโลกทัศน์ ประเพณี พิธีกรรม พลังของชุมชนในการจัดการทรัพยากรชีวภาพดังกล่าว ได้ก่อกำเนินขึ้นมาโดยเงื่อนไขที่สำคัญหลายประการ จำแนกได้ดังนี้

1. ระบบเศรษฐกิจยังชีพ การพึ่งตนเอง การผลิตและการใช้ทรัพยากรของชุมชน เป็นเพื่อการยังชีพแต่พอเพียง การปลูกข้าวให้พอกิน แสวงหาทรัพยากรเท่าที่จำเป็น ใช้พื้นที่ทำไร่ ทำนา ให้เหมาะสมกับแรงงานและความต้องการ และที่สำคัญมีความอิสระพอตัวในระยะแรก การพึ่งพาตนเองในทุกๆ ด้านเป็นหัวใจสำคัญ ตั้งแต่การคัดเลือกพันธุ์พืชที่จะใช้ต้องตอบสนองวัตถุประสงค์ ทั้งด้านระบบนิเวศ รสนิยมในการบริโภค ความมั่นคงทางอาหารในเงื่อนไขทาง

ธรรมชาติและเศรษฐกิจที่ไม่แน่นอน ความเชื่อ พิธีกรรม การรักษาพยาบาล ในระบบการผลิตเองก็ต้องมีความหลายหลายด้วยเช่นกัน

2. เงื่อนไขทางระบบนิเวศ ชาวบ้านน้ำจี่สามารถจำแนกความแตกต่างของพันธุกรรมได้เป็นสิบประเภท ความสมบูรณ์ของป่านอกจากจะเป็นแหล่งพืช ผัก อาหารแล้ว ยังเอื้อให้ทำการผลิตข้าวไร่หมุนเวียนได้อย่างมีประสิทธิภาพ พันธุกรรมที่มีอยู่มากมายจากพืชป่าทำให้ชาวบ้านมีความสัมพันธ์กับทรัพยากรชีวภาพในทุกบริบท จึงได้ส่งเสริมการเรียนรู้เกิดเป็นภูมิปัญญาและจัดการทรัพยากรชีวภาพในหลายด้าน

สุทธิธิ์ ชูชาติ (2538) ได้ศึกษาเรื่อง การใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์ป่าและระบบนิเวศเพื่อแก้ปัญหาภัยแล้งของประเทศไทย พบว่า ชาวบ้านสามารถใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมและมีการรื้อฟื้นพิธีกรรมความเชื่อขึ้นมาใหม่ และถ่ายทอดวัฒนธรรมไปสู่รุ่นลูกหลานอย่างได้ผล จึงทำให้สามารถรักษาระบบนิเวศไว้ได้ และขยายแบบอย่างสู่หมู่บ้านอื่นๆ ถึงแม้ว่าส่วนน้อย แต่ถ้าได้ส่งเสริมต่อไปควบคู่กับวิธีการของระบบราชการและวิทยาการสมัยใหม่ ก็จะทำให้การรักษาป่าได้ผลดียิ่งขึ้น แนวคิดในการอยู่ร่วมกันระหว่างสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกันหรือการอยู่ร่วมกันระหว่างคน สัตว์ และสิ่งไม่มีชีวิตอื่นๆ ในป่า ย่อมแสดงให้เห็นว่ามนุษย์สามารถอยู่ร่วมกันป่าได้ และใช้ระบบวัฒนธรรมตลอดจนกฎหมาย หรือข้อบังคับอื่นๆ ควบคุมระบบนิเวศป่า บางหมู่บ้านซึ่งใช้ป่าอย่างขาดการอนุรักษ์ แต่บางหมู่บ้านก็สร้างกฎ กติกาของหมู่บ้านขึ้น รักษาระบบนิเวศป่าควบคู่กับระบบราชการและกฎหมายของบ้านเมือง งานวิจัยดังกล่าวจึงจัดแสดงความสัมพันธ์ของคน สัตว์ พืช ที่อยู่ร่วมกัน และพึ่งพากันในระบบนิเวศเป็นอย่างดี แต่ยอมรับว่ามนุษย์มีทั้งส่วนทำลายและสร้างสรรค์ระบบนิเวศป่าให้ควบคู่กับสังคมมนุษย์

2.2.4 งานวิจัยเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้ในชุมชน

ชูเกียรติ ลิสุวรรณ (2535) ศึกษาเรื่องระบบการเรียนรู้ที่มีอยู่ในท้องถิ่นภาคเหนือ เพื่อแสวงหาความรู้เกี่ยวกับระบบการเรียนรู้ในท้องถิ่นชนบทภาคเหนือ โดยศึกษาถึง โครงสร้างของระบบการเรียนรู้ ปัจจัย และทรัพยากรที่เป็นประโยชน์ต่อการเรียนรู้ รูปแบบ และวิธีการที่ในการเรียนรู้สำหรับคนทุกกลุ่มทุกวัยในท้องถิ่น และปฏิสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับระบบการเรียนรู้และการอบรมที่เข้ามาจากภายนอกชุมชน การศึกษาครั้งนี้ได้ศึกษาหมู่บ้านชนบทในเขตภาคเหนือตอนบน จำนวน 8 หมู่บ้าน ใน 3 จังหวัด คือ จังหวัดเชียงราย จังหวัดเชียงใหม่ และจังหวัดน่าน จากการศึกษาดังกล่าวพบว่า ระบบการเรียนรู้ในท้องถิ่นที่สำคัญเริ่มถ่ายทอดกันในครอบครัวโดยใช้สื่อที่มีอยู่ในชุมชน กระบวนการถ่ายทอดความรู้ใช้วิธีสอนและปฏิบัติจริงไปพร้อมๆ กัน ผู้สอนคือผู้ใหญ่ในครอบครัวที่มีความรู้หรือประสบการณ์ในเรื่องนั้นๆ ผู้เรียนคือลูก

หลานในครอบครัวที่มีแรงจูงใจจากตัวอย่างความสำเร็จในอาชีพของคนในรุ่นก่อน การถ่ายทอดความรู้ในครอบครัวจะเกิดขึ้นตลอดเวลา ระบบการถ่ายทอดความรู้ในท้องถิ่นนอกเหนือจากบ้านคือวัด ระบบการเรียนรู้เรื่องราวต่างๆ จากวัดยังคงมีอยู่ และมีเด็กจำนวนไม่น้อยที่ได้เข้ารับการถ่ายทอดความรู้โดยการบวชเรียน ระบบการเรียนรู้จากโรงเรียนมีความสำคัญต่อชาวบ้านมากขึ้นเมื่อคำนึงในการยกย่องผู้ที่มีความรู้ ประกอบกับบ้านเมืองเจริญขึ้นผู้ประกอบการมีทัศนคติที่เปลี่ยนไปคือ มีความต้องการให้บุตรหลานได้รู้หนังสือ สาเหตุที่ประชาชนอยากให้บุตรหลานมีความรู้จึงจัดส่งบุตรหลานให้ได้เข้าโรงเรียน แต่เนื้อหาสาระของการเรียนในโรงเรียนมีความแตกต่างจากบ้านและวัด การเรียนรู้ในโรงเรียนเป็นการนำเด็กในท้องถิ่นเข้าสู่ระบบการเรียนรู้แบบใหม่ที่แปลกจากระบบการเรียนรู้ที่เคยมีในท้องถิ่น ศูนย์กลางการเรียนรู้ในท้องถิ่นเปลี่ยนจากวัดไปเป็นโรงเรียนที่อ่านหนังสือพิมพ์และเสียงตามสายประจำหมู่บ้าน แหล่งการเรียนรู้ตามอรัญวาสีเกิดขึ้นโดยทั่วไปตามการขยายตัวของสื่อมวลชน ซึ่งเป็นสถานการณ์ที่ผลักดันให้ประชาชนชนวนขยายที่จะรู้เรื่องราวต่างๆ มากขึ้น

2.2.5 งานวิจัยที่เกี่ยวกับการใช้เครือข่าย

เพื่อสนับสนุนแนวคิดเกี่ยวกับการใช้เครือข่ายในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ผู้วิจัยได้ค้นคว้าเอกสารที่เกี่ยวข้อง พบว่าเครือข่ายในการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่นในแต่ละแห่งจะมีความแตกต่างกัน การรักษาดูแลทรัพยากรอาจจะมีใช้เพียงพื้นที่เดียวหรือหมู่บ้านเดียว เพราะการกระจายตัวของทรัพยากรอาจอยู่ในระดับกว้าง ชุมชนแต่ละแห่งมีการใช้ทรัพยากรร่วมกัน เช่น ตามลุ่มน้ำเดียวกัน สันเขาเดียวกัน เป็นต้น ทำให้มีความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านอย่างเป็นเครือข่าย จากการศึกษาเรื่องป่าชุมชนภาคเหนือตอนบน กรณีศึกษาป่าชุมชนบ้านแม่หาร อำเภอแม่ระเรียม จังหวัดแม่ฮ่องสอน ของยศ สันตสมบัติ และคณะ (2534) พบว่ามีการใช้น้ำจากลำห้วยแม่หารร่วมกันหลายหมู่บ้าน คือ บ้านแม่ต๊อบ บ้านแพ บ้านป่าหมาก บ้านแท้สะลาบ และบ้านพะมอลอ การใช้ประโยชน์จากลำน้ำเดียวกันทำให้ชุมชนมีความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน ประกอบกับมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายโดยผ่านทางารแต่งงานกัน ในระหว่างชุมชน ทำให้การรวมตัวเป็นไปอย่างสะดวก บ้านแม่หารเป็นบ้านดั้งเดิมจึงเป็นศูนย์กลางการวางกฎเกณฑ์ในการใช้ป่าชุมชน ซึ่งทุกชุมชนต้องยอมรับและเคารพในกฎเกณฑ์จากการใช้ป่าชุมชนดั้งเดิมที่บ้านแม่หารได้วางไว้ ดังนั้นทุกคนจึงมีความรู้สึกเป็นเจ้าของป่าชุมชนนี้ร่วมกัน โดยสะท้อนการรวมพลังกันในรูปของเครือข่ายความร่วมมือระหว่างหมู่บ้านในการขับไล่บริษัทสัมปทานไม่ให้เข้ามาทำไม้ในเขตชุมชนห้วยของชุมชน

ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของ กอบกาญจน์ พงษ์ชนะชัย (2538) ได้ศึกษาเครือข่ายการเรียนรู้และการจัดการของชุมชนเกี่ยวกับป่าชุมชนบ้านห้วยม้าไก่อ้อ อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน พบว่า ชุมชนบ้านห้วยม้าไก่อ้อมีลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมที่มีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นกับทรัพยากรป่าไม้มาก มีการพึ่งพาอาศัยกันภายในชุมชน เมื่อชุมชนเผชิญกับภาวะการขาดแคลนน้ำเนื่องจากป่าไม้ถูกทำลาย ทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้และการอนุรักษ์ป่า มีการแพร่กระจายความรู้ไปในชุมชน โดยอาศัยเครือข่ายทางสังคมของกลุ่มหรือองค์กรต่างๆ ซึ่งองค์กรเหล่านี้ทำหน้าที่ในการถ่ายทอดความรู้ ความเชื่อในการอนุรักษ์ป่า โดยผ่านการเชื่อมโยงกับภายนอก เช่น เจ้าหน้าที่ป่าไม้ นักวิชาการ ในการเชื่อมโยงกับเครือข่ายป่าชุมชนอื่นๆ การขยายเครือข่ายทั้งแนวตั้งและแนวนอน ทำให้องค์กรชุมชน มีความเข้มแข็งขึ้น และนอกจากนั้นชุมชนยังมีความพยายามในการถ่ายทอดแนวคิดการอนุรักษ์โดยผ่านตัวแทนในระดับต่างๆ ที่เริ่มต้นจากครอบครัว เครือญาติ การเรียนรู้จากวัด เวทีการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน และเครือข่ายการเรียนรู้ระหว่างชุมชน

2.2.6 งานวิจัยเกี่ยวกับการมีส่วนร่วม

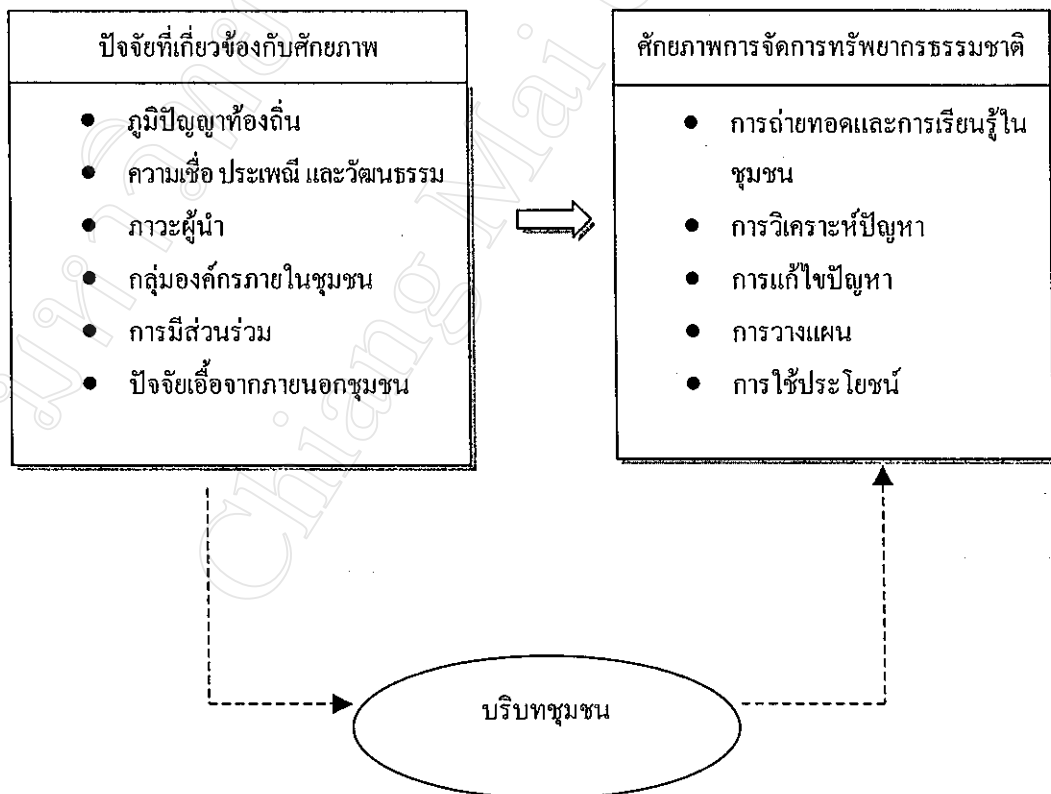
เพียรเลิศ ธีระจันทน์ (2543) ได้ศึกษาเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธารพื้นที่ต้นน้ำแม่สะงะ อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ จากกลุ่มคนตัวอย่างที่ศึกษาเป็นหัวหน้าครัวเรือน 205 คน ในพื้นที่ป่าต้นน้ำแม่สะงะจำนวน 14 หมู่บ้าน ตำบลแม่วิน อำเภอแม่วาง และตำบลแม่นาจร อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งมี 2 ชาติพันธุ์ ได้แก่ ชาวเขาเผ่าปกากะญอและชาวเขาเผ่าม้ง จากการศึกษาพบว่า ประชาชนส่วนใหญ่คิดเป็นร้อยละ 97.1 มีความผูกพันกับการใช้ทรัพยากรในพื้นที่ และมีความห่วงใยระวางรักษาพื้นที่ป่าต้นน้ำไม่ให้ถูกบุกรุก และประชาชนส่วนใหญ่คิดเป็นร้อยละ 90.2 ตอบว่าพื้นที่ต้นน้ำมีความสัมพันธ์กับระบบการเพาะปลูก และองค์กรกลุ่มอนุรักษ์พื้นที่ป่าต้นน้ำมีบทบาทสำคัญเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการพื้นที่ป่าต้นน้ำลำธาร และพบว่าปัญหาการใช้ประโยชน์พื้นที่เป็นปัญหาสูงสุด เนื่องจากประชาชนที่อาศัยทำกินอยู่ในพื้นที่เกือบทั้งหมดไม่มีเอกสารสิทธิ์ ทำให้เกิดความไม่ชัดเจนต่อการใช้พื้นที่เกิดการเรียกร้องสิทธิ และทางราชการเองก็มีความระมัดระวังเป็นอย่างมากในการที่จะรับสองสิทธิการใช้ประโยชน์ที่ทำกินที่อยู่อาศัย และการรักษาป่าไม้ในระบบป่าชุมชนและปัญหาการวางแผนโครงการอนุรักษ์พื้นที่ต้นน้ำ ถึงแม้ในพื้นที่จะมีองค์กรชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม แต่บทบาทในการวางแผนดำเนินการยังคงมาจากเจ้าหน้าที่รัฐ

สรุปได้ว่า ศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนบนพื้นที่สูงนั้น เกิดจากการดำรงวิถีชีวิตของชุมชนที่พึ่งพิงและสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ รวมทั้งมีพิธีกรรมข้อกำหนด กฎเกณฑ์กำกับให้มีการดูแลบำรุงรักษา โดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้จากปรากฏการณ์

และข้อมูลใหม่ๆ จากภายนอกชุมชน การรวมกลุ่มอนุรักษ์และขยายเป็นเครือข่ายอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำ การมีส่วนร่วมของคนในชุมชน และมีปัจจัยภายนอกทั้งส่วนของราชการและเอกชนช่วยสนับสนุน ซึ่งล้วนแล้วคือศักยภาพของชุมชนทั้งสิ้น

2.3 กรอบแนวคิดในการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการผลิตของชุมชนปกากะญอ บ้านแม่ยางसान หมู่ที่ 8 ตำบลท่าผา อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ โดยใช้กรอบแนวคิดศักยภาพชุมชน การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาชาวบ้าน กระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้ในชุมชน การใช้เครือข่าย และการมีส่วนร่วม จึงบูรณาการมาเป็นกรอบแนวคิดในการวิจัยได้ดังนี้

แผนภูมิที่ 1 กรอบแนวคิดการวิจัย